

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

**ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНА МЕТОДИКА
ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ**

Методичні рекомендації

**Харків
«Друкарня Мадрид» 2016**

УДК 37.015.31:17.022.1:159.923:374

ББК 74.200.51:88.5:74.200.58

О 75

*Рекомендовано вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 3 від 25 лютого 2016 р.)*

«Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (протокол № 3 від 04.10.2016 р.; лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» № 2.1/12-Г-768 від 17.10.2016 р.)

Рецензенти:

Миропольська Н. Є – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти Інституту проблем виховання НАПН України

Помиткін Е. О. – доктор психологічних наук, професор, завідувач відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

О 75

Особистісно орієнтована методика виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості : метод. рекомендації / [К. О. Журба, С. В. Коновець, І. М. Шкільна]. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. – 176 с.

ISBN 978-617-7470-16-7

Методичні рекомендації містять детальний опис сучасних виховних методик, інтерактивних та творчих форм і методів позакласної роботи зі школярами, спрямованих на виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості у виховному гуманному середовищі загальноосвітніх навчальних закладів.

Використання методичних рекомендацій допоможе вчителям і класним керівникам підвищити самооцінку учнів, сформулювати їх позитивне самосприйняття, стимулювати до самотворення та роботи над собою.

Матеріали можуть стати у пригоді класним керівникам, психологам, організаторам з виховної роботи для організації і проведення КТС, виховних годин, тренінгів, дискусій, етичних бесід тощо, а також викладачам і студентам вищих педагогічних навчальних закладів.

УДК 373.3/.5.015.31:173.022.1] (083.132)

ББК 74.200.51я82

ISBN 978-617-7470-16-7

© Інститут проблем виховання НАПН України, 2016

© «Друкарня Мадрид», 2016

Зміст

Передмова.....	5
Розділ 1. ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ДО ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ	
1.1. Особистісно орієнтована технологія виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності.....	8
1.2. Підготовка вчителів до виховання моральної самосвідомості у підлітків в позакласній діяльності загальноосвітніх шкіл.....	13
1.3. Технологія підготовки і проведення педагогічної ради з проблеми виховання моральної самосвідомості у молодших підлітків.....	16
1.4. Консультативна робота педагога.....	18
Розділ 2. ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
2.1. Організація позакласної діяльності у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків.....	22
2.2. Тренінгова діяльність.....	25
2.3. Виховні години з виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.....	52
2.4. Форми і методи виховання моральної самосвідомості у молодших підлітків у позакласній діяльності.....	77
Розділ 3. ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
3.1. Специфіка виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній роботі.....	87

3.2. Тренінгова діяльність з виховання моральної самосвідомості старших підлітків.....	90
3.3. Виховні години для учнів 7–9-х класів з виховання моральної самосвідомості.....	101
3.4. Сучасні форми і методи виховання моральної самосвідомості у старших підлітків.....	133

Розділ 4. ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА

4.1. Методика проведення виховних занять для старшокласників.....	142
4.2. Використання арт-терапевтичних методик та творчих завдань у вихованні моральної самосвідомості старшокласників.....	145
4.3. Організація підготовки та проведення шкільної олімпіади з образотворчого мистецтва	157
4.4. Педагогічний інструментарій з виховання моральної самосвідомості старшокласників.....	163

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
---	------------

Передмова

Розбудова в Україні суверенної, незалежної, правової, демократичної і соціальної держави актуалізує перед педагогічною наукою і практикою проблему виховання морально свідомої особистості як активного суб'єкта, спроможного реалізувати свої права і свободи та поліпшити життя українського суспільства. Від сформованості таких універсальних моральних цінностей, як свобода, совість, чесність, відповідальність, гідність, самодостатність залежатиме моральне здоров'я зростаючої особистості, її впевненість у собі, власних силах, спроможність розбудовувати українську державу, відстоювати власну гідність і національні інтереси. Ці моральні феномени виконують функцію гармонізації особистих і суспільних інтересів.

Особливої значущості проблема розвитку моральної самосвідомості дітей та учнівської молоді набуває в умовах нестабільності суспільного життя, військової загрози імперського Кремля, сепаратистських настроїв населення сходу і півдня України. За таких обставин усвідомити сенс свого існування, поставити перед собою гідні життєві цілі, зробити усвідомлений вибір, який не вступає у суперечність з національними інтересами держави, здатна лише особистість з розвиненою моральною самосвідомістю.

Крім цього, саме через моральну самосвідомість особистості здійснюється найбільш ефективний моральний спосіб регулювання поведінки людини, яка добровільно, у цілковитій відповідності та гармонії зі своїми почуттями і переконаннями здійснює вчинки, що відповідають моральним вимогам суспільства.

Вимагає становлення моральної самосвідомості особистості й прагнення України до євроінтеграції. Сучасне європейське співтовариство з досконалими для сьогодення соціокультурними стандартами та гуманістичними цінностями може задовольнити наші намагання за низки умов. Пріоритетними серед них є зміни, що передбачають визнання людини найвищою цінністю, формування особистості вільної і разом з тим

відповідальної, толерантної, здатної до гуманістичної взаємодії і водночас до самоствердження. 23-річний досвід незалежної України підтвердив, що вона не стане ні правовою, ні демократичною і не утвердиться в європейському товаристві, якщо не буде моральною. Моральність – це фундамент, на якому побудована будь-яка соціальна конструкція. Якщо зруйнувати фундамент – руйнується вся конструкція.

Тому сучасне виховання ґрунтується на гуманістичній особистісно орієнтованій парадигмі, відповідно до якої важливим завданням педагога є створення сприятливих умов для розвитку моральної самосвідомості та індивідуально-особистісних якостей учнів. Активізація самосвідомості зростаючої особистості розглядається сьогодні як один із пріоритетних чинників підвищення ефективності формування загальноосвітніх та соціальних компетентностей, готовності до подолання життєвих труднощів, надто в кризових ситуаціях.

Однак негативні соціально-політичні та економічні події, які відбуваються в нашій країні, далеко не найліпшим чином впливають на процес розвитку суспільної свідомості людей у сфері їх духовних і моральних відносин. Поглибились прояви деформації в системі ціннісних орієнтацій молодого покоління, простежується зниження значущості в життєвому просторі етичних норм і принципів, які врегульовують поведінку. У молоді відмічається посилення егоїстичних тенденцій, низький рівень розвитку моральних цінностей, почуттів, викривлення моральної мотивації. В учнівському середовищі зростає злочинність, озлобленість, нігілістичне ставлення до принципів моралі: спостерігається крайній егоцентризм, почуття всездозволеності, низький рівень культури спілкування, небажання покладати на себе відповідальність, недостатня сформованість патріотизму, національної самосвідомості, особливо в східних і південних регіонах України, втрата життєвого оптимізму та інші негативні прояви.

У педагогічній практиці потребують вирішення суперечності:

- між необхідністю розвитку моральної самосвідомості дітей й учнівської молоді та індивідуальними стратегіями окремих педагогів, які вбачають своє завдання лише у навчанні тієї чи іншої дисципліни;

- між потребою виявлення рівня розвитку моральної самосвідомості зростаючої особистості та невмінням значної частини педагогічних працівників доцільно використовувати з цією метою психолого-педагогічний інструментарій;

- між необхідністю активізації регулятивної й самовиховної функцій моральної самосвідомості та відсутністю чітких методичних рекомендацій щодо реалізації цього завдання;

- між потребою розвитку моральної самосвідомості дітей й учнівської молоді на засадах гуманізму та авторитарною педагогічною позицією окремих освітян, повчальним характером виховних заходів.

Вважаємо, що вирішення названих суперечностей можливе за умови опанування педагогічними працівниками теоретичних основ розвитку моральної самосвідомості й технологій психолого-педагогічного супроводу цього процесу, зокрема активізації психологічних механізмів розвитку самосвідомості дітей та учнівської молоді на основі знань педагогами глибинних емоційних процесів.

К. І. Чорна

Розділ 1. Підготовка вчителів до виховання моральної самосвідомості школярів у позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів за сучасних умов

1.1. Особистісно орієнтована технологія виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності

Наукові підходи до розроблення технологій виховання моральної самосвідомості у сучасних умовах представлені в дослідженнях І. Бега, В. Білоусової, М. Боришевського, С. Гончаренка, Г. Данилової, В. Добровського, О. Кононко, А. Нісімчук, Т. Поніманської, О. Ростовцевої, Г. Селевко, Г. Сороки, О. Столяренко, Ю. Стежка, Ю. Танюхіна, Т. Шангірей, І. Шевчука та інших.

Технології виховання є предметом дослідження зарубіжних та вітчизняних учених. Це явище викликане недостатнім впливом виховання на загальну моральність нашого суспільства, яке обрало шлях становлення суверенної, демократичної, правової, соціальної держави.

Серед більшості авторів немає єдиного розуміння значення терміна технологія. Слово „технологія” походить від грецьких слів *techne* – мистецтво, майстерність і *logos* – вчення. В. Питюков стверджує, що „слово „технологія” стосовно виховання увійшло в лексикон педагогічної науки тоді, коли увага фахівців звернулася до мистецтва впливу на особистість дитини”. У тлумачному словнику дається визначення технології як сукупності прийомів, застосовуваних у якій-небудь справі, майстерності, мистецтві.

Термін „технологія виховання”, який вперше застосував А. Макаренко, за визначенням І. Трухіна, означає систему методів, прийомів та форм виховання, а також знання про ці педагогічні засоби. Технологія виховання є частиною загальної педагогічної технології, яка охоплює також систему засобів навчальної діяльності.

Сьогодні важливо поглибити теоретико-методологічні засади виховання моральної самосвідомості підростаючого покоління, продовжити розроблення та апробацію особистісно орієнтованих технологій.

Ідею особистісно орієнтованого виховання описує в своїй науковій праці І. Бех, розкриваючи демократичні, гуманістичні позиції стосовно формування та розвитку особистості. Сьогодні наука звертає свій погляд на кожну дитину, на розвиток її найкращих рис і талантів, оскільки кожна особистість є носієм ціннісної системи. „Особисті цінності не повинні бути замкненими у внутрішньому світі людини, а бути тими засобами, за допомогою яких цей світ стає відкритим для іншої людини і до того, що її оточує” – стверджує І. Бех. Учений обґрунтував психолого-педагогічні умови, які є основою реалізації особистісно орієнтованого виховання шляхом створення новітніх виховних технологій. Передусім – це „формування у суб’єкта здібності і бажання усвідомлювати себе як особистість”, „культивування у вихованні цінності іншої людини”, „культивування у вихованні досвіду свободи приймати особисті рішення” [6].

У контексті зазначеного інтерес викликає визначення поняття „виховна технологія”. „Під виховною технологією розумітимемо систему теоретично обґрунтованих (на основі глибоких знань про психологію вихованця) й підтверджених практикою способів, прийомів, процедур розгортання гуманістично спрямованого змісту та організаційно доцільних умов виховної діяльності, які забезпечують підвищення рівня вихованості особистості.

Тож виховна технологія – це особливий жанр переконуючої педагогічної суб’єкт-суб’єктної взаємодії. Вона принципово заперечує рівень абстрактних умоглядних побудов – суджень, які часто використовуються у виховному процесі. Такі побудови декларують верховні духовні істини, на які має орієнтуватися вихованець у своєму особистісному зростанні. Умоглядність цих верховних духовних суджень пояснюється їх апеляцією до сенсу життя людини, її місця у світоіснуванні”.

Без сумніву, особливо цінним у науковому доробку К. Чорної є визначення й обґрунтування технології виховання підростаючого покоління як не застиглої, обмеженої жорсткими рамками моделі виховного процесу. Вихід на технологічний рівень проектування виховного процесу робить педагога високопрофесійним спеціалістом, розкріпачує його, виступає альтернативою формалізму, значно підсилює роль самого вихованця, розкриває нові горизонти розвитку творчості. Під технологією виховання варто розуміти деяку технологічну оболонку – простір, в якому комфортно і вчителю, і вихованцеві [55].

Яскравим прикладом повного розуміння сутності окресленого феномену є погляд С. Мартиненко та Л. Хоружої. На їх думку, технологія виховання – це система створення належних умов виховання, комплексного застосування методів і прийомів впливу на особистість з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей, рівня вихованості, що гарантує одержання передбаченого результату.

Окрім зазначеного, варто згадати ще й те, що співробітники Інституту проблем виховання Н. Миропольська, О. Комаровська, К. Чорна під керівництвом академіка І. Беґа уточнили поняття виховної технології. Вони вважають, що виховна технологія – це теоретично обґрунтована система глибоких знань психології вихованця й підтверджених практикою способів, прийомів, процедур розгортання гуманістично спрямованого змісту та педагогічно адекватних умов виховної діяльності, яка забезпечує підвищення рівня вихованості особистості.

Для створення та реалізації виховної технології використовується алгоритм управління, який охоплює кілька етапів: орієнтування (формування уявлення про виховну мету); виконання (реалізація методів, прийомів і засобів виховання в передбаченій послідовності); контролю і коригування. Очевидно, що результативність виховних технологій залежить від чіткої постановки мети, завдань та визначення педагогічно доцільних принципів виховання.

Педагогічні умови, як система цілеспрямованої роботи, забезпечують досягнення поставленої мети через виконання завдань та реалізацію розроблених змісту, форм і методів, що знайшло відображення у запропонованій нами моделі процесу виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності (рис. 1).

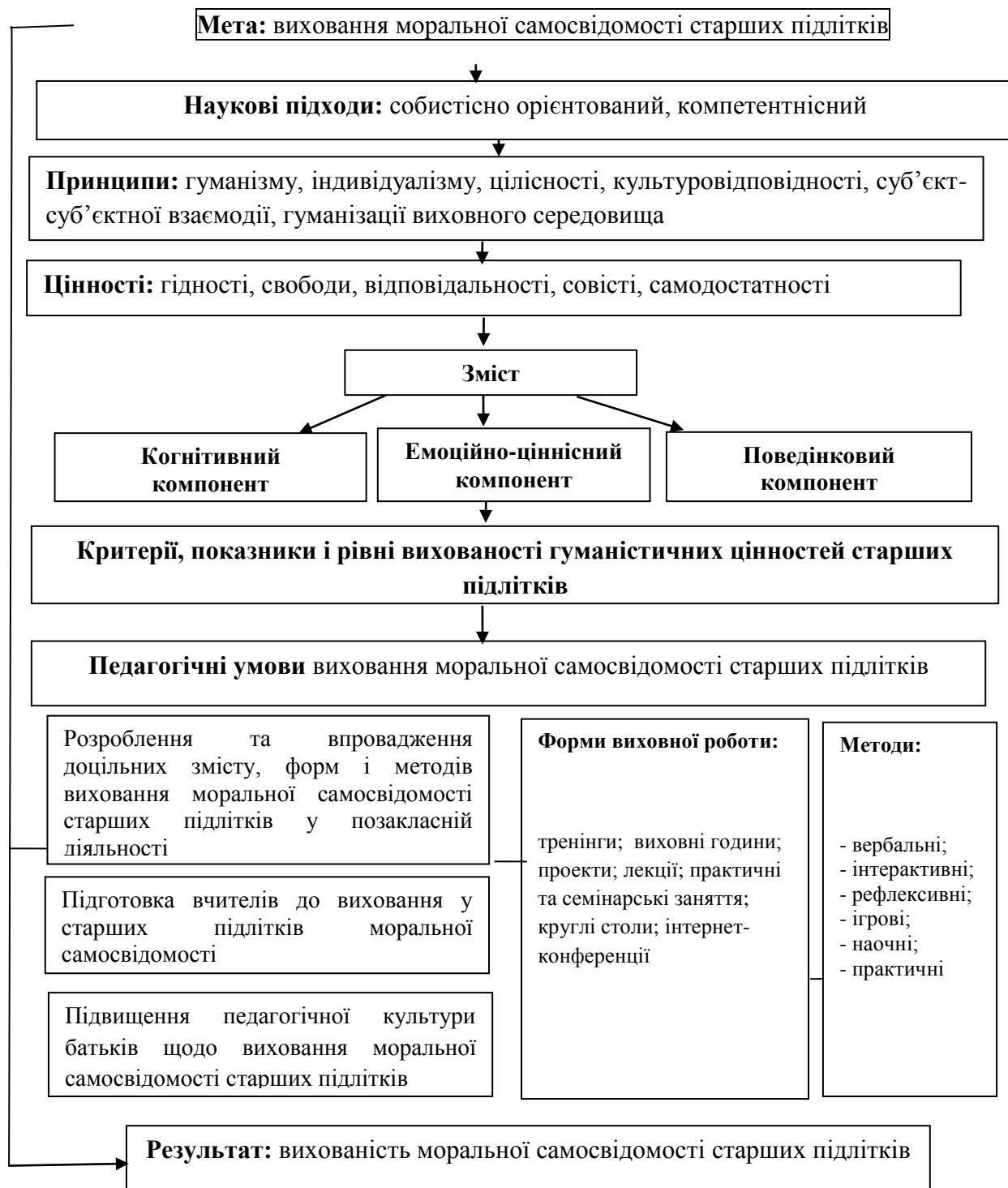

Рис. 1. Модель виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності

Окремим завданням створення виховної технології виступає оптимальний вибір методів, прийомів і засобів виховної взаємодії. Саме вони визначають специфіку кожної з них і повинні відображати наявні умови педагогічної діяльності, особистісні особливості педагога та його педагогічний досвід. Можна зробити висновок про достатню складність виховної технології.

Виховна технологія передбачає певну програму діяльності. Для її вибору або розроблення педагогу необхідно знати:

- індивідуальні особливості школяра;
- педагогічну мету, до якої прагне педагог у процесі виховання;
- умови реалізації технології;
- можливі форми і методи реалізації виховної технології;
- власні можливості досягнення мети;
- термін, за який повинні відбутися ті чи інші особистісні зміни вихованця.

Свою виховну технологію педагог реалізує через індивідуальну методику. Технологія може бути одна, однак методик її практичного застосування – багато.

Розроблення технологій виховання пов'язане зі складнощами. Адже:

- виховання має цілісний характер, тому його важко розбити на операції, крок за кроком формувати особистісні якості;
- виховний вплив здійснюється не послідовно або паралельно, а комплексно;
- у вихованні провідну роль відіграє особистість педагога, рівень його педагогічної майстерності;
- технологія виховання не може існувати без творчого підходу, який має органічно поєднуватися з чітко запланованою програмою дій.

Окрім того, уявляється цілком логічним, що виховні технології реалізуються в процесі виховання, що складається з послідовно виконуваних

виховних заходів. Вони являють собою органічну частину цілісного виховного процесу.

Повсюдного поширення у позакласній діяльності вчителів здобула технологія колективного творчого виховання – І. Іванова; технології створення ситуації успіху – А. Белкіна. Використовується у роботі педагогів технологія ігрової діяльності, оскільки вона допомагає зацікавити дітей виховною роботою та відповідає певним запитам віку. Вчителі застосовують прийоми технології вирішення винахідницьких завдань – С. Альтшуллера, технологію особистісно орієнтованої колективної творчої діяльності – С. Полякова, систему морального виховання через курс „Етична граматики” – А. Шемшуріної (1–9-ті класи) [25].

1.2. Підготовка вчителів до виховання моральної самосвідомості у підлітків в позакласній діяльності загальноосвітніх шкіл

З огляду на виявлені недоліки виховання моральної самосвідомості молодших підлітків у позакласній діяльності, а також на підставі аналізу причин, помилок і упущень, які притаманні процесу виховання учнів 5–6-х класів, розроблена нами методика передбачає проведення певної підготовчої роботи з учителями експериментальних класів (виступи на педагогічних і координаційних радах, засіданнях методичних секцій вчителів і класних керівників 5–6-х класів, співбесіди та семінари тощо). Наводимо приблизну тематику повідомлень:

1. Особливості виховання моральної самосвідомості молодших підлітків загальноосвітньої школи в сучасних умовах.

2. Досвід виховання моральної самосвідомості молодших підлітків у вітчизняній і зарубіжній педагогіці.

3. Вікові особливості виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.

4. Вплив авторитарної і гуманістичної педагогіки на виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.

5. Професійна етика і такт вчителя у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків.

6. Роль батьків у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків.

7. Труднощі, проблеми та упущення у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків.

8. Організація позакласної виховної роботи у 5–6-х класах, спрямована на виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.

9. Програма педагогічного спостереження за вихованням моральної самосвідомості молодших підлітків.

10. Використання інноваційних методик і технологій у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків у позакласній діяльності.

З метою актуалізації педагогічних знань і навичок батьків учителям рекомендовано провести семінарські і практичні заняття за такою тематикою:

5 клас

– Повага до особистісної гідності молодшого підлітка.

– Виховання національної гідності у молодших підлітків у позакласній роботі.

– Свобода і відповідальність у молодшому підлітковому віці.

– Виховання совісті молодших підлітків в індивідуальній і колективній діяльності.

Формування навичок самостійної роботи в учнів 5–6-х класів.

6 клас

Вирішення проблем мобінгу, булінгу та хейзингу у колективах молодших підлітків.

– Інноваційні методи виховання національної гідності молодших підлітків у позакласній роботі.

– Виховання у молодших підлітків відповідального ставлення до своїх доручень.

– Свобода і совість як прояв моральної самосвідомості молодших підлітків.

– Залучення молодших підлітків до участі у позакласній роботі як умова виховання у них самодостатності.

Вчитель є стрижневою фігурою у сучасному виховному процесі. Саме його педагогічний професіоналізм і майстерність мають важливе значення для виховання культури гідності молодших підлітків, підготовки батьків до здійснення цього процесу в умовах сім'ї та залучення їх до спільної зі школою конструктивної діяльності, налагодження ефективної суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Демократичне суспільство зацікавлене в тому, щоб учитель не тільки навчав дітей основ наук, а й виховував їх як людей з високим рівнем моральної самосвідомості, відповідними моральними потребами, інтересами, самодостатніх, впевнених у собі і своїх здібностях, зі сформованою совістю, відповідальністю, здатних відстоювати свої права і свободи, особистісну, людську і національну гідність.

Діяльність учителя спрямована на створення необхідних педагогічних умов для виховання моральної самосвідомості у школярів 5–6-х класів. Щодо цього надзвичайно важливою є методична допомога вчителям, яку надають заклади підвищення кваліфікації вчителів, методоб'єднання, ЗМІ, а також самостійна робота вчителя, його творчий пошук, що дає можливість

самостійно відбирати й аналізувати інформацію, приймати рішення, втілювати їх у власній педагогічній практиці, а також нести відповідальність за результат перед суспільством.

Успішність виховання моральної самосвідомості підрастаючого покоління великою мірою залежить від підготовки вчителя, який повинен володіти високими особистісними і моральними якостями; ґрунтовними педагогічними знаннями, виховними технологіями, інноваційними методиками, а також мати можливість самостійно здобувати додаткові знання, необхідні для практичної діяльності і власного саморозвитку.

Великий вплив на формування фахового і культурного рівня педагога має колективна думка і робота педрад у цьому напрямі. Пропонуємо технологію підготовки і проведення педагогічної ради.

1.3. Технологія підготовки і проведення педагогічної ради з проблеми виховання моральної самосвідомості у молодших підлітків

Мета: виявити педагогічні умови школи і ступінь їх впливу на розвиток особистості учнів, виховання у них моральної самосвідомості.

Завдання: розробити систему виховних заходів, спрямованих на покращення виховання моральної самосвідомості у молодших підлітків в навчальному закладі.

Методи збору інформації: спостереження за виховною діяльністю педагогів і їх взаємодією з учнями, батьками; опитування і анкетування усіх учасників виховного процесу; аналіз та узагальнення зібраної інформації.

Підготовка до проведення тематичної педради „Виховання моральної самосвідомості в учнів 5–6-х класах у позакласній роботі”

Підготовка до педради здійснюється творчими підгрупами у складі п'яти осіб, кожна з яких має своє поле дослідження.

Творча підгрупа 1 висвітлює проблему „Можливості сучасної школи у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків”.

Питання до розгляду:

1. Виховання моральної самосвідомості у підростаючого покоління як основа гуманізації сучасної школи.

2. Передовий педагогічний досвід виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.

3. Роль класного керівника у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків.

4. Педагогічне спостереження та сучасні методи діагностики вихованості моральної самосвідомості у молодших підлітків.

5. Допомога психолога у вирішенні проблем з виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.

Творча підгрупа 2 вивчає „Сучасні форми і методи виховання моральної самосвідомості молодших підлітків”.

1. Активні та інтерактивні методи виховання моральної самосвідомості в учнів 5–6-х класів.

2. Діяльність шкільних гуртків у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків.

3. Організація тренінгової роботи, спрямованої на підвищення рівня вихованості моральної самосвідомості у молодших підлітків.

4. Індивідуальна робота з молодшими підлітками як ефективний засіб коригування негативних проявів у поведінці молодших підлітків.

5. Особистий приклад дорослих як важливий чинник виховання моральної самосвідомості у молодших підлітків.

Творча підгрупа 3 досліджує питання „Виховання моральної самосвідомості учнів 5–6-х класів у позакласній діяльності”.

Питання до розгляду:

1. Створення умов для самореалізації підростаючої особистості у позакласній роботі.
2. Формування у дітей ціннісного ставлення до себе та оточуючих у гуртках психологічного спрямування.
3. Виховання моральної самосвідомості в учнів 5–6-х класів на виховних годинах.
4. Виховання моральної самосвідомості у школярів, здатності відстоювати свої свободи, права, гідність, виявляти самодостатність, протистояти негативним впливам у діяльності учнівського самоврядування, громадських справах, добродійній діяльності .
5. Виховання совісті молодших підлітків у добродійній діяльності.

На педраді кожна з груп розкриває свою проблему, аналізує її стан, пропонує вирішення найбільш важливих питань.

Учасники педради, котрі не увійшли до творчих підгруп, розподіляються на чотири групи: група підтримки, група опонентів, радників, аналітиків. Їх завдання визначаються назвою груп. Вони слухають, аналізують, оцінюють, порівнюють, висловлюють власну думку.

Рішенням педради визначається система заходів, які запропоновані усіма робочими підгрупами та мають використовуватись у педагогічній практиці школи.

1.4. Консультативна робота педагога

Важливою формою роботи серед учителів є консультативна робота щодо вивчення позитивних змін і відхилень у поведінці, моральної самосвідомості школярів, їх Я-концепції, вирішення особистісних суперечностей. Консультативна робота ставила за мету допомогти дітям,

батькам у вирішенні проблеми з визначенням наступної програми дій. Консультативна робота має чітке практичне спрямування у вирішенні виховних завдань і не розглядає чисто теоретичні питання.

Під час групових та індивідуальних консультацій здійснювалась інтеріоризація моральних цінностей, таких як свобода, гідність, совість, відповідальність, самодостатність, зверталась увага на поведінку і її мотиви у молодших підлітків, розвивалась здатність до моральної рефлексії і саморефлексії, усвідомлення власних моральних переживань і почуттів, особистісного вибору у різноманітних життєвих ситуаціях.

У своїй роботі ми використовували методику Ю. Алексєєвої, яка радить враховувати у консультативній роботі:

- зміст когнітивних структур (базові переконання) особистості, які обумовлюють перебіг емоційних станів і почуттів молодших підлітків;
- поведінку, ставлення особистості до інших і до себе, що виявляється у думках, переконаннях, поглядах та уявленнях;
- неадаптивні когнітивні структури особистості (дисфункціональні переконання, когнітивні помилки, неусвідомлювані мотиваційні установки, неправильні висновки), які заважають реалістично сприймати факти, події, взаємодії та адекватно осмислювати мотиви власних вчинків і поведінку інших людей та породжують неконструктивні поведінкові форми.

Консультування молодших підлітків з метою розвитку у них моральної самосвідомості передбачало три етапи: діагностичний, планування, проведення психокорекційної роботи.

Проводячи психологічне консультування, ми виходили з положення, відповідно до якого „джерела особистісних і міжособистісних конфліктів підлітків лежать в основі порушень їх моральної самосвідомості, тому основну увагу треба приділяти вивченню саме морального змісту цих конфліктів” [1, с. 15].

Діагностичний етап був спрямований переважно на уточнення рівнів розвитку моральної самосвідомості та визначення проблем молодших

підлітків за допомогою методів педагогічного спостереження та бесід, що дало змогу окреслити завдання консультативної роботи з ними. У процесі бесіди педагог звертав увагу на розбіжності вербальної і невербальної поведінки молодшого підлітка, з'ясував, що криється за цими конфронтаціями. Здійснивши інтерпретацію якісних і кількісних результатів педагогічного обстеження, педагог складав план подальшої консультативної роботи.

На етапі планування розроблявся план консультування для конкретної дитини чи дітей зі схожими проблемами. Тому ми виходили з того, що така робота повинна бути:

а) гнучкою, тобто враховувати ситуацію, проблеми конкретної дитини, індивідуальні якості молодшого підлітка, його резервні можливості;

б) спрямованою на вирішення суперечностей;

в) спиратися на сильні сторони молодшого підлітка.

У зв'язку з цим етап психокорекційних впливів містив основні форми консультативної роботи (індивідуальні бесіди, групові заняття, домашні завдання).

Групова консультативна робота з молодшими підлітками здійснювалась за допомогою етичних бесід, тренінгової діяльності, у дискусіях і диспутах, під час яких порушувалися питання, що дозволяли уточнювати і диференціювати моральні поняття свободи, совісті, відповідальності, гідності і самодостатності. „Моделювання у моральній свідомості підлітків альтернативних ситуацій і їх групове обігрування у формі тренінгових вправ розвивало та закріплювало когнітивні, емоційні й поведінкові нормативи для адекватного вирішення моральної проблеми” [1, с. 16].

Індивідуальне консультування з педагогами або шкільними психологами допомагає краще зрозуміти причини і вирішити основні проблеми виховання моральної самосвідомості молодших підлітків.

Індивідуальні консультації з молодшими підлітками ґрунтуються на використанні комплексу психокорекційних методів і технік, спрямованих на корекцію викривлених складників моральної самосвідомості молодших підлітків, які лежать в основі проблем.

Принципами індивідуальних консультацій є:

- добровільність;
- доброзичливість;
- конфіденційність;
- професійна вмотивованість;
- відмова від готових порад і рецептів;

Приблизна тематика індивідуальних консультацій для молодших підлітків:

- Визнання прав і повага гідності старших та однолітків.
- Як ти ставишся до себе і до інших.
- Національна ідентичність як можливість кращого усвідомлення себе.
- Чи є межі у свободи?
- Як обходитися без сторонньої допомоги.
- Що підказує тобі совість.
- Відповідальність у школі і вдома.
- Хто потребує твоєї допомоги і піклування.
- Ти особистість!
- Ти громадянин і патріот своєї Батьківщини.
- Що ти можеш зробити для себе.
- Твоя думка важлива.

Розділ 2. Виховання моральної самосвідомості молодших підлітків у позакласній діяльності

Молодший підлітковий вік є особливим етапом у становленні і розвитку дитячої особистості, коли вона починає усвідомлювати себе, свої можливості і потенційні здібності. Цей період є найбільш сенситивним для виховання моральної самосвідомості і визначається активізацією процесів самопізнання, інтересу до власного внутрішнього світу, саморефлексії, самооцінювання, порівняння себе з іншими, прагненням відстоювати свободу вибору, справедливість, власну гідність тощо.

2.1. Організація позакласної діяльності у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків

Позакласна діяльність відіграє надзвичайно важливу роль у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків під час різноманітної діяльності, що відбувається після уроків. Метою позакласної діяльності є задоволення моральних потреб і запитів дітей, розкриття їх здібностей і нахилів у неформальній обстановці.

Специфікою позакласної роботи є принципи добровільності, соціальної спрямованості, творчості, ініціативності, самодіяльності та самостійності.

Успішність і ефективність позакласної діяльності значною мірою залежать від підготовленості класного керівника, його організаторських здібностей, вміння згуртувати учнів, визначення та досягнення виховної мети.

Позакласна діяльність спрямована на розширення світогляду, закріплення, поглиблення знань, вироблення практичних умінь і навичок, здатності самостійно вирішувати поставлені перед собою завдання, ставити мету та досягати її, бути самодостатньою особистістю.

Завдання позакласної діяльності у вихованні моральної самосвідомості молодших підлітків:

- формування позитивної Я-концепції особистості, що виявляється у почутті власної гідності та переконаності у власній значущості, об'єктивності самооцінки; упевненості в доброзичливому ставленні до неї дорослих і однолітків; усвідомленні власних можливостей в успішному оволодінні різними видами творчої діяльності;
- розвиток у дітей таких моральних якостей, як почуття власної гідності, свободи, совісті, відповідальності і самодостатності;
- формування у дітей навичок партнерства, колективної взаємодії;
- розвиток у молодших підлітків моральних потреб через ознайомлення з різними видами діяльності та безпосередню участь у ній;
- формування в дітей бажання та позитивної мотивації до розвитку власної моральної самосвідомості;
- стимулювання до розширення знань та роботи над собою.

З метою поліпшення виховання моральної самосвідомості молодших підлітків ми використовували різні форми позакласної виховної діяльності.

Вибір форм виховної роботи у позакласній діяльності обумовлювався кількістю вихованців. За кількістю охоплених процесом виховання школярів форми поділяються на індивідуальні, мікрогрупові, групові (колективні) і масові.

Індивідуальні форми роботи спрямовані на формування у молодших підлітків позитивної Я-концепції, позитивного самосприйняття, об'єктивної самооцінки та розвитку моральних якостей й особистісного потенціалу. Індивідуальна робота з молодшими підлітками неможлива без скоординованих дій учителів, батьків і учнів як суб'єктів виховного процесу, що досягається за умови постійних контактів та довіри один до одного, обміну думками та життєвим досвідом. Доцільними й ефективними формами індивідуальної роботи є індивідуальні бесіди, консультації, педагогічне

спостереження, відвідування учнів удома, робота над проектом, підготовка до виховних заходів, конкурсів, що дає змогу враховувати індивідуальні і вікові особливості, життєві обставини дитини з метою оптимізації виховного процесу.

Груповими формами виховання є всі види групової навчально-виховної діяльності учнів, зокрема тренінгові заняття, етичні бесіди, гуртки, клуби, екскурсії, походи тощо. Перевагою групових форм роботи є порівняно невелика кількість учнів, партнерська взаємодія, наявність спільних інтересів і цілей.

Масові форми виховання бувають простими і комплексними. У простих зміст розкривається, переважно, за допомогою одного засобу, методу (виступ, лекція, зустріч, розповідь тощо). Комплексні масові форми характеризуються складністю структури, різноманітністю використаних засобів та методів (виховні години, тематичні вечори (ранки), вечори запитань і відповідей, конференції, учнівські вечорниці, конкурси, фестивалі тематичний ранок тощо) [36].

Форми виховання, залежно від обраних методів виховного впливу, поділяються на:

- вербальні (інформування, збори, лекції, конференції, усні журнали, радіогазети, круглі столи);
- практичні (походи, екскурсії, конкурси, ігри);
- наочні (шкільні музеї, кімнати і зали, галереї, виставки, тематичні стенди, шкільні газети, бюлетені, кінолекторії).

Спосіб організації кожного виду діяльності потребує творчого підходу з боку педагога. При цьому слід враховувати, що одні і ті самі форми можуть стосуватися різних напрямів діяльності школярів.

Порівняння ефективності різних форм свідчить, що у педагогічній практиці найбільш ефективними є індивідуальні і мікрогрупові форми завдяки можливості оперативно змінювати педагогічну тактику за зміни умов.

2.2. Тренінгова діяльність

У процесі експериментальної роботи передбачається, що виховання моральної самосвідомості, формування умінь і навичок об'єктивного самооцінювання, позитивного самоствавлення, вироблення морально-етичних зразків поведінки, здатності до саморозвитку здійснюватимуться у процесі тренінгової роботи. Нами був розроблений тренінг для учнів 5–6-х класів „Школа шляхетності”, який дозволяє молодшим підліткам краще пізнати себе, сприяє розвитку почуття власної гідності, формує впевненість у собі, ознайомлює зі способами поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях, дає змогу побачити себе очима інших. У тренінговій роботі досягається більша відкритість і прямота щодо ставлення до себе та інших, розширюється усвідомлення потенціалів свого особистісного зростання і розвитку. Кількість учасників варіюється від 15 до 20 осіб. Участь у тренінгу може бути лише добровільною і визначатись такими принципами:

1. *Принцип „тут і тепер”*. Чимало учасників створюють свій „Я-образ” у відриві від реального життя, що пояснюється механізмом психологічного захисту. Однак головна ідея тренінгу полягає у тому, щоб кожен член групи зміг побачити себе у роботі тренінгу. Це досягається інтенсивним зворотним зв'язком у групі, що будується на довірливих міжособистісних контактах усіх учасників.

2. *Принцип персоніфікації* висловлювань полягає у добровільній відмові від безособових мовних форм, якими часто маскують власне ставлення стосовно когось чи чогось або ж використовують для того, щоб уникнути прямих висловлювань у різних життєвих ситуаціях. Тому замість висловів: „багато хто вважає”, „дехто вважає”, „мені казали” та ін. у групі зазвичай говорили, використовуючи такі форми: „я вважаю, що ...”, „я думаю, що...”.

3. *Принцип емоційного зв'язку*, відповідно до якого учасники тренінгу мали звертати увагу на власні емоційні стани, а також емоції своїх партнерів

з групи під час зворотного зв'язку. Прикладом цього можуть слугувати висловлювання: „Твоя манера говорити на підвищених тонах викликає у мене спротив і роздратування” чи „Твоя звичка вживати грубі слова є принизливою”. Відповідно, кожному учаснику ставилося завдання перебудувати свій стиль спілкування і виробити вміння чітко формулювати й адекватно висловлювати свої почуття.

4. *Принцип активності* є провідним у поведінці учасників тренінгу. Кожен учасник мав бути обов'язково задіяним у роботі тренінгу, в інтенсивній груповій взаємодії з метою цілеспрямованого спостереження та самоспостереження. Якщо у реальному житті особистість концентрується більше на власних проблемах, то під час тренінгу ми спробуємо допомогти молодшим підліткам навчитися поєднувати „зануреність” у себе з активною залученістю в іншого та в аналіз групових процесів. На заняттях заохочується конструктивна дискусія, обговорення чи аналіз проблеми.

5. *Принцип довіри* передбачає створення атмосфери комфорту і довірливого спілкування, забезпечує групову динаміку та визначає результат й ефективність занять. Цьому сприяє звертання до всіх на ім'я, а не на прізвище чи прізвисько, рівність у групі, відсутність любимчиків чи „обраних”. Окрім цього, довіра підтримується правилами: „Говоримо правду”, „У брехні немає потреби”.

6. *Принцип конфіденційності* полягає у рекомендації „не виносити” зміст спілкування, яке відбувається у процесі тренінгу, за межі групи, що також сприяло становленню довіри і відкритості. Учасникам важливо знати, що їх думки не розголошуватимуться, – це дозволить легше долучатися до відкритого, щирого спілкування. Така конфіденційність дає змогу зберегти добрі стосунки у групі, дискусійний потенціал.

Усі заняття містять інформативну, діагностичну і розвивальну частини. Обов'язковими для всіх занять є вітання, ознайомлення з темою заняття, очікування, емоційна розминка, вправи, ситуації взаємопідтримки,

тестування, самотестування, підбиття підсумків, рефлексія, домашнє завдання.

Розроблений нами тренінг складається з двох блоків.

Перший блок орієнтований на розвиток у молодших підлітків адекватного самосприйняття, позитивного самоствавлення, інтересу до самопізнання та об'єктивної самооцінки.

Другий блок тренінгу спрямований на формування впевненої, гідної поведінки у суспільстві, школі, сім'ї, конструктивної взаємодії, навичок самовпливу та самовиховання; розвиток уміння розуміти свій емоційний стан та стан інших, поваги гідності своєї і оточуючих.

У роботі з учнями 5–6-х класів важливо сприймати дітей такими, якими вони є, визнавати право кожного з них на власну думку, враховувати інтереси і потреби усіх учасників тренінгу, бути виваженими, дати можливість кожному учаснику розкритись. Водночас доцільно акцентувати увагу на значущості для кожного поставленої проблеми, обґрунтовано добирати зміст, форми і методи виховної діяльності, дотримуватися пошукового характеру заняття, використовувати ігрові методики, створювати доброзичливу творчу атмосферу, дотримуватись положень гуманістичної етики і встановлених правил, ставити відкриті запитання, дякувати присутнім за участь у роботі.

Під час тренінгу зазвичай використовуються методи, орієнтовані на акумулювання ідей („мозковий штурм”, „мікрофон”, складання списку пріоритетів, презентація); методи, спрямовані на розкриття проблеми (робота в групах, вправи, проєктивне малювання, ігрове моделювання, рольові ігри, психодрама), дискусійні методи (дебати, дискусії, обговорення великою і малою групою, круглий стіл), діагностичні методи (анкетування, тестування, опитування, незакінчене речення).

З метою унаочнення методики експериментальної роботи наведемо приклади деяких вправ, які використовувались під час тренінгу для учнів 5–

6-х класів „Школа шляхетності” за модифікованою методикою Ю. В. Бойбіної.

ТРЕНІНГ ДЛЯ УЧНІВ 5–6-Х КЛАСІВ „ШКОЛА ШЛЯХЕТНОСТІ”

Заняття 1. Тема: ЗНАЙОМИЙ І НЕЗНАЙОМИЙ Я

Мета: познайомитися, допомогти кожному учневі відчутти себе членом учнівського колективу. Стимулювати індивідуальну і групову діяльність, активність. Створити передумови для спільної роботи, формувати довірливі стосунки, атмосферу емоційного комфорту і захищеності.

Матеріали й обладнання: 2 аркуші ватману („Мішок очікувань” і „Правила класу”), маркери різних кольорів, аркуші формату А 4, зошити, ручки, фломастери, стікери, дошка, крейда, листівки (6-8 шт.), ножиці.

Слово вчителя. Дорогі друзі! Наша сьогоднішня зустріч допоможе кожному з вас краще зрозуміти самого себе. Який Я? Чому у мене час від часу виникають труднощі у спілкуванні з однолітками, батьками? Чому виникають непорозуміння з учителями? Хтось переймається через сором’язливість, когось дошкуляє невпевненість у собі. Дехто відчуває себе в класі самотнім. Хтось вже має друга, але дуже часто свариться з ним. І мабуть всі ви хотіли б навчитися правильно поводитись у тих чи інших ситуаціях, зрозуміти почуття і переживання інших людей, довідатись про секрети спілкування. Щоб навчитись усього цього, спочатку потрібно пізнати самого себе. Чи замислювалися ви іноді над тим, чому ви вчинили так, а не інакше? Дорікали коли-небудь собі за необдумані чи спонтанні вчинки? Хотіли б тримати себе в руках? Щось змінити?

Саме ці питання та багато інших постануть перед нами на наших заняттях, які проходитимуть у формі тренінгу. Це дуже цікавий процес, він допомагає пізнати своє „Я”. Під час тренінгу ми поступово вчитимемося зрозуміти самих себе, дізнаємося про себе багато нового за допомогою

цікавих тестів, навчимося розуміти інших людей і ефективно спілкуватися, самостійно вирішувати деякі проблеми і суперечки, боротися з поганим настроєм, перемикаючи власну увагу. Навчимося знаходити свої слабкі і сильні сторони та любити себе такими, які ми є.

Вправа „Усім доброго дня”

Мета: виробити ритуал привітання у класі, виховувати ввічливість, формувати навички етикету.

Інструкція. Придумаймо разом, як ми будемо з вами вітатися щодня. Чи має це бути якесь особливе привітання?

Інформація для педагога. Важливо, щоб діти усвідомлювали значущість етикетних форм і завжди при зустрічі та прощанні використовували відповідні слова. Ввічливість і доброзичливість є важливими для формуванні згуртованості учнів у класі. Сам процес вироблення ритуалу вітання, під час групової дискусії, об’єднує дітей, які намагаються дійти спільного рішення.

Можливі варіанти вітання:

- усі станьте в коло, якомога ближче один до одного. Візьміться за руки, заплющте очі і зосередьтеся на зовнішніх звуках. У цей час спробуйте побачити внутрішнім зором нашу групу в її теперішньому стані, відчуйте себе в ній і постарайтеся викликати у себе стосовно групи найкращі і найтепліші відчуття;
- хай кожен по колу привітається з групою своїм способом і висловить яке-небудь побажання;
- сидячи, візьміться за руки, утворюючи замкнуте коло. По колу передавайте слово „Добридень!” і усмішку;
- придумайте девіз, який група вимовлятиме перед початком кожного заняття.

Вправа „Мої очікування”

Мета: допомогти дітям усвідомити важливість процесу самопізнання, сформулювати установку на самопізнання.

Інструкція. Напишіть на стікерах свої очікування від роботи у тренінговій групі на сьогодні. Добре подумайте, як це сформулювати в декількох словах (пропозиціях). Потім озвучте свої очікування і приклейте стікери на плакат „Мішок очікувань” по контуру „мішка”.

Інформація для педагога. Вже на цьому етапі можна постежити за тим, в якій частині плаката діти розташовують свої „очікування”. Уважно прослідкувавши, хто повісив аркуш найвище, у самому центрі, з самого краю, у найнижчій позиції, можна заздалегідь оцінити роль, на яку претендує та або інша дитина в групі.

Рефлексія. Чим корисна була для вас ця вправа?

Вправа „Снігова куля”

Мета: познайомити дітей, знизити емоційну напругу в класі.

Інструкція. Ви всі вже знайомі. Добре знаєте один одного. Але люди настільки унікальні, що на кожному занятті ми будемо відкривати в собі та в інших учнях нові сторони, цікаві якості і дивовижні риси. Встанемо в коло. Кожен назве своє ім'я і додасть якийсь рух, наступний – повторює і додає своє, і так по колу. Кожному наступному учаснику потрібно повторювати всі імена і рухи. Будьте уважні! Хто перший?

Інформація для тренера. Якщо діти соромляться і пауза затягується, тренер подає приклад і починає першим, підбадьорюючи і стимулюючи активність учасників групи. Будьте артистичним і розкутим. Зазвичай учасники швидко „втягуються”, активізуються, розкріпаються і одержують від гри явне задоволення.

Рефлексія. За бажанням кожен висловлюється (по колу) про свої враження, відчуття, емоції.

Вправа „Змагання”

Мета: вийти на усвідомлення групою необхідності вироблення загальних, єдиних і справедливих правил у будь-якій діяльності.

Інструкція. Станьте у дві шеренги один за одним і за командою передавайте назад предмети (наприклад, ручку).

Інформація для педагога. У процесі проведення вправи ведучий щоразу перериває гру і вводить якесь нове правило (наприклад, передавати тільки через праве плече, у разі зворотної передачі потрібно плеснути в долоні). Нові правила під час гри вводяться кілька разів. Наприкінці гри оголошується команда-переможець. Мета такої поведінки педагога – збити дітей з пантелику, усвідомлено даючи нечітку й суперечливу інформацію. Краще навіть, якщо в «командах» буде нерівна кількість гравців. Вправа абсолютно заплутує їх і приводить до висновку, що в змаганні необхідні чітко обумовлені правила. Тоді учасникам пропонується самим виробити правила проведення цієї гри.

Психолог записує на дошці все, що пропонується. Потім повторює змагання вже за новими правилами, тими, що виробили діти.

Рефлексія. Що ви відчували при першому варіанті гри? Що відчувала команда, яка програла? Переможці? Наскільки важливо діяти за правилами? Чи тільки в іграх потрібні правила?

Групова дискусія згуртовує дітей для вироблення правил групи. Педагог пояснює необхідність ухвалення таких правил, які виробляються для створення комфортної обстановки на заняттях, в ігровій діяльності, що дає можливість дітям усвідомити необхідність рівних умов для всіх, поваги один до одного, недозволеність протиправних дій.

„Мозковий штурм”

Під час „мозкового штурму” виробляються правила групи. Діти пропонують свої правила, які записуються спочатку на дошці, потім – на великому аркуші, і виконуються на кожному занятті. Запропоновані правила можна уточнювати, узагальнювати і дещо перефразувати, але не оспорювати. Далі кожне правило обговорюється і конкретизується.

Приблизний список правил:

1. Добровільність участі. Будь-яка дитина може відмовитися від завдання, але при цьому подати умовний знак (домашнє завдання – придумати знак заборони).

2. Не існує правильних і неправильних відповідей. Правильна та, яка висловлює твою думку.

Анонімність ситуацій, що розповідаються.

- Краще промовчати, ніж говорити не те, що думаєш.
- Говорити від свого імені і про свої відчуття.
- Не можна давати оцінку виступу, якщо людина сама про це не попросить.
- Не можна після закінчення занять обговорювати те, що ми дізнаємося один про одного на заняттях.
- Говорити по черзі, не перебивати, поважати думку співрозмовника. Один говорить – усі слухають.
- Приймати себе й інших членів групи такими, як є.

Запропонований нами перелік є лише приблизним, під час роботи з дітьми правила можуть бути іншими, запропонованими дітьми, за якими їм комфортно працювати.

Рефлексія. Як ви думаєте, чи корисно приймати правила? Які висновки ви для себе зробили?

Вправа „Відгадай!”

Мета: закріпити й усвідомити прийняті правила.

Матеріали для вправи: ножиці, розрізані листівки для об'єднання учасників у пари.

Розрізати можна безпосередньо перед вправою, далі перемішати.

Інструкція. Кожний з вас одержить шматочок листівки і знайде собі пару. Парам пропонується завдання: без слів показати одне з правил, які ми щойно прийняли, я скажу пошепки, яке саме. На об'єднання, обговорення і підготовку у вас є п'ять хвилин.

Хто готовий – показує, інші вгадують.

Рефлексія. Як ви думаєте, навіщо ми це робили? Що ви відчували, коли готувалися і виступали? Що найбільше сподобалося?

Домашнє завдання. Придумати знак заборони.

Заняття завершується ритуалом прощання (діти придумують самі).

Можливі варіанти прощання:

- усі встаньте в коло, візьміться за руки, заплющте очі, зосередьтесь на зовнішніх звуках, потім уявіть собі групу, всіх її членів і в думках попрощайтеся з нею, бажаючи всього доброго;
- візьміться за руки в колі, побажайте всім хором “Всього найкращого”;
- помахайте рукою й усміхніться сусіду справа (зліва).

Заняття 2. Тема: ЩО Я ХОЧУ РОЗПОВІСТИ ПРО СЕБЕ

Мета: виховувати у дітей товариську, колективізм, розвивати почуття власної гідності, формувати механізми подолання страху, невпевненості, хвилювання в різних ситуаціях.

Матеріали й обладнання: аркуші формату А 4, ножиці, зошити („Етичний щоденник”), ручки, кольорові олівці, стікери, фломастери, дошка,

крейда, плакат (або роздатковий матеріал) до психогеометричного тесту, інтерпретаційні бланки (картки з характеристиками типів).

Ритуал привітання

Обговорення домашнього завдання

Вступ. Кожна людина – Всесвіт, зі своїми думками, почуттями, досягненнями. Ніхто з нас не знає нас краще, ніж ми самі. Але чи вміємо ми розповісти про себе? Чи спроможні презентувати себе? Як ви думаєте, чим ми будемо сьогодні займатись? Що ви очікуєте від нашого заняття?

Вправа „Загальна увага”

Мета: сприяти формуванню упевненості в собі, виробити навички ефективної взаємодії, уміння презентувати себе, ділитися своїми почуттями.

Інструкція. Станьте так, щоб всі один одного бачили. Спробуйте будь-якими способами, окрім фізичних дій (дотиків і т. п.) привернути до себе увагу тих, хто вас оточує.

Рефлексія. Кому вдалося виконати вправу краще? Які способи він використовував? До яких висновків ви дійшли?

Вправа „Футболка з написом”

Мета: активізувати процеси самопізнання, самосприйняття і самовираження (через творчість).

Матеріали і обладнання: маркери різних кольорів, аркуші формату А 4, ножиці, ручки, фломастери.

Інформаційне повідомлення:

Існує три види знань про людину:

- як людина презентує себе оточуючим, які ролі виконує;
- те, що людина знає про себе і не хоче, щоб про це знали інші;
- що всі оточуючі бачать у ній, а вона за собою цього не помічає.

Але водночас у кожній людині є ще потенціал якостей, дивовижних здібностей, які могли б розвинутися у нових, несподіваних ситуаціях. Зараз ми спробуємо розкрити для себе ці знання.

Інструкція. Приготуйте аркуші, кольорові олівці, ручки, фломастери, ножиці. „Виготовлятимемо” футболки. Той або інший напис на футболці може багато що сказати про людину. Яким ви хочете представити себе людям?

Спробуємо себе у ролі дизайнерів. Виріжте свою футболку, розфарбуйте та придумайте свій напис (чого чекаю від інших, улюблене заняття, прагнення, відчуття, життєве кредо, найважливіший моральний принцип і т. д.). Кожен зачитує свій напис.

- Про що, на вашу думку, говорить напис на футболці?

Рефлексія. Педагог пропонує подумати, чи завжди думка групи збігалася з тим, що мала на увазі конкретна людина?

Вправа „Сила слова”

Мета: актуалізувати знання про особливості вияву різних стилів поведінки.

Обладнання: аркуші формату А 4, „Етичний щоденник”, ручки, фломастери, дошка, крейда.

Інструкція. Запишемо на дошці три колонки слів, які характеризують упевнену, невпевнену і грубу людину. Ви називаєте – я записую. Не забувайте про правила – говорити по черзі, не перебивати, поважати думку кожного!

Інформація для педагога. Це групова робота, використовується метод „мозкового штурму”. Стимулюйте активність кожного, ставте запитання. Остаточний результат діти мають записати в етичні щоденники і пояснити, навіщо це потрібно.

Самодіагностика. Психометричний тест

Матеріали та обладнання: роздатковий матеріал із зображенням п'яти фігур: квадрат, трикутник, прямокутник, коло, зигзаг; картки з характеристиками типів.

Інструкція. Подивіться уважно на ці фігури і виберіть ту, про яку ви можете сказати: „Це – Я!” Якщо це важко зробити, виберіть ту фігуру, яка

перша привернула вашу увагу, інші пронумеруйте за порядком їх привабливості. В етичних щоденниках намалюйте свою фігуру і письмово поясніть, чому ви зробили саме такий вибір. Не замислюйтесь довго, вибирайте фігуру одразу. Пояснення намагайтеся сформулювати дуже коротко, в кількох словах.

Інтерпретація результатів:

Якщо ви нагадуєте собі КВАДРАТ, то ви, напевно, енергійний працівник. Ви витривалі, працьовиті, завязані в роботі, звикли доводити початі справи до кінця. Вам легше написати письмову контрольну роботу, ніж відповідати усно біля дошки. Вмієте приймати рішення, малопоступливі та часом категоричні. Любите бути у курсі всіх справ, завжди готові до уроків, всю інформацію розкладаєте „по полицках”. Ви дуже уважні до деталей і подробиць, вмієте встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Любите порядок, але змін і всіляких сюрпризів завжди прагнете уникати. Іноді буваєте занадто лаконічним і віддаленим від проблем інших, що, можливо, заважає вам встановлювати контакти та знаходити нових друзів.

Якщо вам сподобався ТРИКУТНИК, то ви рішучі, схильні до лідерства, часто берете відповідальність на себе. Умієте концентрувати зусилля на головній меті й домагатися свого. Ви енергійні, честолюбні, впевнені в собі, швидко орієнтуєтесь у незнайомій ситуації. Прагнете завжди керувати, вигравати, бути головним, і тому вам доводиться постійно суперничати з іншими. У розмові перебиваєте співрозмовника, буваєте занадто категоричними. Часто ризикуєте, іноді нетерпимі до тих, хто вагається. Свої помилки визнаєте дуже неохоче, намагаєтесь все зробити по-своєму. Ви так прагнете лідерства та влади, що інколи не помічаєте, як ідете до мети „по головах” інших людей.

Ви обрали ПРЯМОКУТНИК? Ймовірно, вам не дуже подобається ваш спосіб життя, місце, яке ви займаєте у своєму середовищі. Можливо, ви перебуваєте „на роздоріжжі”, заблукали в собі і своїх проблемах, невдоволені собою. У такий перехідний період людина буває непослідовною й

непередбачуваною у своїх вчинках. Це бентежить і насторожує інших людей, і вони можуть свідомо уникати контакту з вами. Однак спілкування з іншими людьми для вас є дуже важливим! Ви допитливі, сміливі, відчуваєте живий інтерес до всього, що відбувається. Прагнете стати кращим у чомусь, шукаєте нових методів роботи. Зараз ви відкриті для нових ідей, цінностей, способів мислення, легко засвоюєте все нове й формуєте нові звички. Правда, зворотним боком цього є надмірна довірливість, наївність. Не давайте собою маніпулювати, уникайте навіювання, добре обмірковуйте, перш ніж щось почати або вирішити.

КОЛО – ви природний психолог. У вас образне, творче мислення, ви орієнтуєтесь швидше на почуття, ніж на логіку. Той, хто впевнено вибирає коло, щиро зацікавлений, насамперед у гарних взаєминах з оточуючими. Вмієте слухати, співпереживати, співчувати, і тому вас вважають приємним співрозмовником і гарним другом. Ви легко розпізнаєте обман, хитрощі і лицемірство. Умієте здружити своїх товаришів, знайти спільне навіть з тими, хто дотримується протилежних поглядів. Ви викликаєте симпатію у людей, але, намагаючись догодити багатьом, можете приймати хибні рішення і уникаєте відповідальності. Вам дуже важко сваритися, і ви обачно поступаєтесь, навіть якщо праві. Вам іноді бракує рішучості, і ви віддаєте "кермо влади" у чужі руки. Але якщо справа стосується честі й справедливості, можете виявити й наполегливість.

Якщо ви визначили себе як ЗИГЗАГ – у вас прекрасно розвинена інтуїція, ви творча й оригінальна особистість. Ваша думка робить неймовірні стрибки, тому деяким людям буває досить важко зрозуміти вас, вловити суть міркувань. Ви дуже добре відчуваєте красу й гармонію, у вас розвинене естетичне почуття. Любите створювати щось нове, оригінальне, несхоже. Використовуючи природний гумор, можете словом зачепити «за живе» і своїх товаришів.

Вам напевно хочеться бути незалежним від інших у своїй діяльності. Ви більше цікавитесь можливістю, ніж реальністю, тому ваші плани й

проекти часто залишаються не завершеними. Водночас можете бути непрактичними, надмірно довірливими та нестриманими у розмові, оскільки вам бракує дипломатичності й такту.

Запитання до учнів:

- Чи була для вас цікавою ця інформація?

- Чи допомогла вона вам краще пізнати себе?

Підбиття підсумків заняття. Що найбільше запам'яталося? Що сподобалося? Чи збулися очікування? У кого збулися, той переміщує стікер.

Домашнє завдання. Провести самоспостереження, фіксуючи випадки упевненої, невпевненої і грубої поведінки.

Ритуал прощання

Заняття 3. Тема: ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ

Мета: виховувати в учнів конструктивне ставлення до критики чи заохочення, розвивати уявлення молодших підлітків про почуття власної гідності, формувати у дітей позитивне самоствавлення та адекватну самооцінку.

Матеріали і обладнання: „Мішок очікувань” і „Правила групи”, маркери різних кольорів, аркуші формату А 4, зошити („Етичний щоденник”), надувна кулька або легкий м'яч, ручки, кольорові олівці, стікери, фломастери, дошка, крейда.

Вступ. Учитель мотивує дітей до заняття, називаючи тему і завдання заняття та проводить гру „Мішок очікувань”.

Вправа „Я чудовий”

Мета: виховувати у дітей Я-концепцію, процес самоідентифікації, формувати і розвивати атмосферу емоційної єдності класу.

Інформаційне повідомлення. Нам усім приємно, коли люди називають нас на ім'я, ласкаво, дружньо, по-доброму. Для людини, яка має такий „ключик” до нашого серця, ми інколи готові багато на що. Давайте

пригадаємо або подумаємо, як би ви хотіли, щоб вас називали батьки, друзі, близькі люди.

Інструкція. Кожен учасник називає своє ім'я або ласкаве прізвисько, таким тоном і так, як йому це приємно. Подальший учасник повторює і називає своє, і так по колу.

Інформація для педагога. Стежте за емоційною реакцією дітей, не припускайте знущання чи образливих коментарів.

Рефлексія. Що ви відчували, коли самі вимовили своє ім'я? Коли його вимовляли інші люди?

Вправа „Хвалити або ляяти”

Мета: показати вплив інших людей на наше відчуття впевненості чи невпевненості у собі, виховувати у дітей почуття власної гідності.

Матеріали і обладнання: надувна кулька або легкий м'яч.

Слово вчителя. Сьогодні ми пограємо в м'яча. Станьмо в коло. Той, хто зловить, говорить слово критики. Наступний повторює слово і додає своє („сніжна грудка”). Одночасно зображуйте мімікою і жестами, що б ви відчували, якби ці слова стосувалися вас.

Друга частина вправи проводиться аналогічно, але вже зі словами заохочення.

Висновок. Учитель пропонує дітям поміркувати над тим, що потрібно, щоб у таких ситуаціях поводитися гідно? (Відповідь дітей)

Діти роблять висновок, що і критику, і надмірну похвалу сприймати важко.

Запитання до дітей: Що таке гідність? Якою має бути людина культури гідності?

На дошці вчитель записує усі запропоновані варіанти, після чого разом з дітьми визначає поняття власної гідності.

Базове визначення (діти записують в „етичні щоденники”):

„Під гідністю будемо розуміти усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення” (І. Бех).

- Як бути, коли внутрішні утворення як характеристики особистості не викликають поваги до неї?

У такому випадку ми говоримо про ступінь суспільної значущості цих характеристик особистості, або ж про недостатню моральну вихованість того, хто вступає у взаємодію з носієм почуття гідності. Звернемо увагу на те, що такий зворотний зв'язок, як повага – ставлення об'єкта гідності до її суб'єкта є обов'язковим у формуванні почуття гідності.

У тому разі, коли об'єкт гідності не проявляє поваги до суб'єкта гідності, останній захищає своє право на заслужену повагу відповідними гуманними способами, тобто чинить виховний вплив на нього.

Гідність особистості має зовнішнє втілення: у поставі, ході, мовленні. Характер нашої ходи, рухів, мовлення з найперших хвилин формується під впливом нашої взаємодії із соціальним простором, який може бути простором або поваги, або зневаги.

Звідси інше запитання – “Якою має бути людина культури гідності?”

„Людина культури гідності – це самодостатня особистість: вона покладається лише на себе, на свій внутрішній поклик, а не на інших, не на те, що вони думають про неї, чого від неї очікують, чим захоплюються в ній, чи що в ній зневажають, за що винагороджують чи карають. Воля такої людини вільна від спотворень залежністю від інших та їх намірів, вона цілісна, вільна й незалежна”. (І. Бех)

Вправа „Побажання”

Мета: створити атмосферу емоційного комфорту та піднесений настрій, налаштувати на позитивне сприйняття заняття.

Слово вчителя. Привітаймося! По черзі привітайте всіх і висловіть позитивне побажання групі.

Рефлексія. Який у вас зараз настрій? Що було приємніше для вас – висловлювати чи чути добрі побажання? Наскільки це важливо чути їх щодня?

Самодіагностика „Неіснуюча тварина”

Матеріали і обладнання: аркуші формату А 4, кольорові олівці.

Інструкція. Намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючим ім'ям, розкажіть про неї.

Інформація для ведучого. Тест має діагностичне значення: інтерпретація традиційна для всіх малюнкових методик. Зверніть увагу на рівень самооцінки та домагань, агресивність, чутливість до критики, захисні механізми тощо. Ваше завдання – налаштувати дітей на діалог, навчити ставити коректні запитання, тому ви розпитуєте охочих про малюнок, дотримуючись певної схеми: Як звать тварину? Скільки їй років? Якої вона статі? Де живе? Чи є в неї друзі? Чи є вороги? Як харчується? Чим захоплюється? Чого прагне понад усе? Що для неї найважливіше у світі? (тощо). Спочатку це робить ведучий, потім діти самі ставлять питання.

Рефлексія. Чи дізналися ви сьогодні про щось нове? Що вас здивувало, що сподобалося?

Підбиття підсумків заняття. Що найбільше запам'яталося? Чи збулися очікування? (перемістити стікери).

Домашнє завдання. Проаналізуйте свою поведінку. Які слова ви частіше використовуєте – що стосуються критики чи похвали? Пригадайте значущі події вашого життя – як вони впливали на ваше почуття власної гідності?

Ритуал прощання

Заняття 4. Тема: Я В СВОЇХ ОЧАХ І В ОЧАХ ІНШИХ ЛЮДЕЙ

Мета: вчити дітей ціннісному ставленню до інших, виховувати повагу до інших, розвивати навички конструктивного спілкування.

Матеріали і обладнання: „Мішок очікувань” і „Правила групи”, маркери різних кольорів, аркуші формату А 4, зошити („Етичний щоденник”), надувна кулька або легкий м'яч, ручки, кольорові олівці, стікери, фломастери, дошка, крейда, картки до самодіагностики.

Ритуал привітання

Вступ. Сьогодні ми спробуємо розібратись у досить складній проблемі, а саме як ми ставимось до себе і як ставляться до нас інші люди. Чи є взаємозв'язок між нашим ставленням до себе та ставленням до нас інших людей. І що потрібно зробити, щоб наше ставлення до себе і ставлення до нас інших людей було позитивним.

Вправа „Клумба”

Мета: формувати доброзичливу психологічну атмосферу, створити позитивну налаштованість, сприяти зняттю емоційної напруги.

Матеріали: надувна кулька або легкий м'яч.

Інструкція. Пограймо у м'яча. Станьте в коло. Той, хто кидає, говорить, на яку квітку схожий той, кому він кинув. І так – усім присутнім.

Рефлексія. Що відчували, коли кидали м'яч? Коли ловили?

Гра „Батьківські збори”

Мета: виховувати почуття відповідальності, формувати адекватну самооцінку, стимулювати дітей до усвідомлення цінності дитячо-батьківських стосунків.

Слово вчителя. Уявіть собі, що ви зараз не діти, а власні батьки. Що б ви сказали про себе від їх імені? Хай кожен охочий від імені мами (тата) встане і скаже про себе хороші слова. („Я – мама (тато) (назвати ім'я). Мій син (дочка) ... (позитивні відгуки”). Наступний гравець уважно слухає, повторює все, що було сказано хорошого, і додає ще й від себе („Так, дійсно..., а ще він...”) – і далі говорить про себе від імені вже своїх батьків.

Інформація для вчителя. Достатньо 5-7 гравців, інакше гра дітям може набриднути. Стимулюйте творчу активність, використовуйте театралізацію, щоб було цікавіше грати „в дорослих”.

Рефлексія. Що ви відчували, коли говорили про себе від імені батьків? Чи легко говорити про себе тільки хороше? Чому?

Слово вчителя. Людині важко про себе говорити тільки добрі та гарні слова, оскільки фактично оточуючим дається право чекати і вимагати від людини тих позитивних якостей, які були названі.

Памятка зворотного зв'язку, або якою має бути конструктивна критика

Зворотний зв'язок – повідомлення, адресоване іншій людині про те, що я про неї думаю, як я сприймаю наші відносини, які почуття у мене викликають її дії, вчинки і слова. Це інформація, яка подається іншій людині з метою донести свою оцінку її поведінки за такими правилами:

- Тільки тоді, коли про це попросять.
- Кажучи про свої думки і відчуття, назви, які конкретно слова і вчинки їх викликали; при цьому можна звертати увагу на особливості поведінки, але не варто оцінювати особистість партнера.
- Будь тактовним. Говори так, щоб не образити.
- Не давай ніяких оцінок, не роби висновків. Уникай слів „завжди”, „ніколи”.
- Зосередь увагу на конкретних вчинках у певній ситуації, а не згадує події минулого.
- Не давай порад („Ти повинен...”, „Я б на твоєму місці...”). Ділися власними думками й інформацією з партнером. Підкреслюй те, що важливе для нього, а не те, що принесе задоволення тобі.
- Говори те, що може бути використане і виправлене партнером. Критика повинна бути конструктивною.

- Пам'ятай, що зворотний зв'язок можливий лише за умови поваги до себе і до іншої людини. Це не привід звести рахунки – у такому разі краще промовчати.

Тест на самовизначення „Який я насправді?”

Слово вчителя. Щоб покращити себе, нам необхідно спершу краще дізнатися і зрозуміти самих себе – які ми насправді і якими нас сприймають оточуючі.

Інструкція. У цьому тесті питання згруповані за блоками (у кожному блоці по 5 питань). Відповідайте швидко, не замислюючись. Та відповідь, яка першою спаде вам на думку, і буде найправильнішою. Відповіді виглядатимуть таким чином: букви (А, Б, В, Г, Д, Е) запишіть у стовпчик, напроти кожної букви у вас буде по 5 значків (варіанти відповідей „так” (+) чи „ні”(-)).

ТЕСТ

- A1. Чи є у тебе почуття гумору?
- A2. Чи правда, що ти довірливий і щирий з друзями?
- A3. Тобі легко просидіти більше години, не розмовляючи?
- A4. Чи охоче ти позичаєш свої речі?
- A5. Чи багато у тебе друзів?
- Б1. Чи умієш ти розважати гостей?
- Б2. Тобі властиві точність і пунктуальність?
- Б3. Чи любиш ти накопичувати гроші?
- Б4. Чи подобається тобі діловий стиль в одязі?
- Б5. Чи вважаєш ти, що правила внутрішнього розпорядку необхідні?
- В1. Ти проявляєш публічно свою антипатію до кого-небудь?
- В2. Чи вважаєш ти, що іноді зазнаєшся?
- В3. Тобі властива така риса, як неприйняття інших?

- В4. Чи старася ти бути у центрі уваги в компанії?
- В5. Чи наслідують тебе?
- Г1. Чи вживаєш ти грубі слова, розмовляючи з людьми, яких це шокує?
- Г2. Чи любиш ти перед іспитом похвалитися, що чудово все знаєш?
- Г3. Чи маєш звичку робити зауваження, читати нотації?
- Г4. Чи буває у тебе бажання вразити друзів своєю оригінальністю?
- Г5. Чи одержуєш ти задоволення, висміюючи думку інших?
- Д1. Тобі більше подобається бути завжди на виду чи працювати на самоті?
- Д2. Ти невимушено почувася у компанії малознайомих людей?
- Д3. Тобі ввечері краще зайнятися спортом замість того, щоб спокійно почитати?
- Д4. Ти здатний берегти таємниці і секрети?
- Д5. Ти любиш святкову атмосферу?
- Е1. Ти суворо дотримуєшся правил пунктуації у листах?
- Е2. Чи готуєшся ти наперед до відпочинку у вихідні?
- Е3. Чи можеш ти достовірно скласти звіт про свої витрати?
- Е4. Ти дотримуєшся порядку у всьому?
- Е5. Чи приймаєш ти близько до серця якусь інформацію?

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ. Підрахуйте кількість позитивних відповідей в кожній частині. У тих частинах, де більше відповідей „так”, ставте індекс А, Б, В, Г, Д, Е. Потім там, де більшість негативних відповідей, поставте „0”. Повинні одержати один із варіантів відповіді в кожній групі індексів: 1) А, Б, В. 2) Г, Д, Е.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

1. Три перші групи говорять нам, яким нас сприймають оточуючі.

А00 Тебе часто вважають надійною людиною, хоча насправді ти трохи легковажний. Ти веселий і балакучий, робиш іноді менше, ніж обіцяєш. Друзям нескладно повести тебе за собою, і тому вони іноді

думають, що ти легко піддаєшся впливу інших. Хоча в серйозних речах ти можеш наполягти на своєму.

АОВ Ти справляєш враження людини не дуже сором'язливої, іноді навіть невихованої. Прагнучи до оригінальності, суперечиш тим, хто поруч, а іноді і самому собі, забуваючи, про що говорив вчора. Ти здаєшся безтурботною, неохайною, необов'язковою людиною. Та варто тільки захотіти – станеш спритним і енергійним. Тобі не вистачає врівноваженості.

АБО Ти дуже подобаєшся людям. Ти доброзичливий, серйозний, поважаєш думку тих, хто тебе оточує, ніколи не залишиш друга у важку хвилину. Але дружбу твою заслужити нелегко.

АБВ Ти любиш командувати, але незручність від цього відчують тільки близькі люди. З усіма іншими ти стримуєшся. Висловлюючи свою думку, не замислюєшся, як твої слова можуть вплинути на людей. Оточуючі іноді уникають тебе, побоюючись, що ти їх образиш.

ООО Ти стриманий, замкнений. Ніхто не знає, про що ти думаєш. Зрозуміти тебе досить складно.

ООВ Ймовірно, про тебе говорять: „Який важкий характер!” Ти сердиш співбесідників, не даєш їм висловитися, нав'язуєш свою думку і ніколи не поступаєшся.

ОБО Таких учнів, як ти, треба ставити за приклад. Ти ввічливий, охайний, дисциплінований, завжди з гарними оцінками. Вчителі поважають і довіряють тобі. Що стосується товаришів, одні можуть вважати тебе „задавакою”, інші пропонують свою дружбу.

ОБВ Можливо, деякі вважають тебе людиною, яка думає, що її постійно кривдять. Ти дратівливий, дріб'язковий, лише іноді перебуваєш у гарному гуморі, хоча це буває вкрай рідко. Загалом ти справляєш враження вразливої і недовірливої людини.

2. Розкриті три групи - Г, Д, Е - говорять про те, хто ти насправді.

ООО Тебе привертає все нове, у тебе бурхлива уява, одноманітність тебе обтяжує. Але мало хто точно знає, який ти насправді. Тебе вважають

спокійною, тихою людиною, задоволеною усім, тоді як насправді ти прагнеш до життя, повного яскравих подій і вражень.

ООЕ Передусім, ти сором'язлива людина. Це видно тоді, коли тобі доводиться мати справу з незнайомими людьми. Самим собою ти можеш бути лише в колі сім'ї або близьких друзів. У присутності сторонніх відчуваєш себе скуто, але прагнеш не видавати цього. Ти добросовісний, старанний. У тебе багато хороших задумів, ідей, проектів, але через свою скромність ти часто залишаєшся в тіні.

ОДО Ти достатньо доброзичливий, любиш зустрічатися з людьми, збирати їх навколо себе. Навіть думати не можеш про те, щоб залишатися одному, вважаючи, що тоді „все марно”. Тобі навіть важко перебувати в кімнаті на самоті, щоб виконувати якесь завдання. Ти постійно хочеш зробити щось не так, як інші. Іноді тобі це вдається, а іноді ти стримуєшся.

ОДЕ Ти стриманий, але не боязкий, веселий, але в міру, доброзичливий, ввічливий з усіма. Звик, що тебе часто хвалять. Хотів би, щоб тебе любили без усяких на те зусиль з твого боку. Без друзів відчуваєш себе не в своїй тарілці. Тобі приємно робити людям добро. Але тобі можна зробити зауваження – ти маєш схильність „літати у хмарах”.

ГОО Ти схильний висловлювати і люто захищати парадоксальні точки зору. Тому у тебе значне число ворогів, навіть друзі тебе не завжди розуміють. Але тебе це мало хвилює.

ГОО Тобі доведеться вислухати не дуже приємні слова. Як це тобі вдалося підібрати таке поєднання слів? Характер достатньо складний, дуже непоступливий. Недостатньо розвинуте почуття гумору, ти не розумієш жартів. Часто критикуєш чужі дії і примушуєш інших діяти так, як хочеш ти. А якщо тобі не підкоряються, починаєш сердитися. Тому у тебе мало друзів.

ГДО Ти оригінальна людина і любиш дивувати друзів. Якщо хто-небудь дасть тобі пораду, зробиш все навпаки лише заради того, щоб

подивитися, що з цього вийде. Тобі це приємно, а інші сердяться. Тільки найближчі друзі знають, що ти не такий самовпевнений, яким здаєшся.

ГДЕ Ти енергійний, скрізь відчуваєш себе на своєму місці. Завжди володієш собою, доброзичливий, але схоже, тобі приємно бути з друзями тільки тоді, коли ти лідер. Любиш бути арбітром у суперечках і організовувати ігри. Оточуючі визнають твій авторитет, оскільки в твоїх думках і висловах завжди є значна частка здорового глузду. Але, як не дивно, твоє прагнення всіх повчати втомлює людей, які тебе оточують.

Рефлексія. Що ми сьогодні робили? Для чого? Що нового ви сьогодні дізналися про себе? Що найбільше сподобалося? Підбиття підсумків заняття, зауваження, побажання. Чи збулися очікування? (перемістити стікери).

Домашнє завдання. Тренувати своє вміння зворотного зв'язку у повсякденному житті, застосовуючи нові знання на практиці.

Ритуал прощання

Заняття 5. Тема: МОЇ МОЖЛИВОСТІ

Мета: підвищення упевненості молодших підлітків у своїх силах. Активізація процесу самопізнання і саморозкриття. Підвищення самоцінності на основі своїх позитивних якостей.

Матеріали і обладнання: „Мішок очікувань” і „Правила групи”, маркери різних кольорів, стікери, аркуші формату А 4, зошити, ручки, фломастери, „Чарівна скринька”, картки з назвами різних відчуттів (гнів, радість, захоплення, страх, відчай, образа, розчулення і т.д.), дошка, крейда, ножиці, легкий м'яч або надувні кульки, індивідуальні бланки до самодіагностики.

Вступ. Кожен з вас наділений різними здібностями і талантами. Але чи завжди ви використовуєте можливості, щоб розвинути свої здібності ще краще, тобто самореалізуватись?

Вправа „Уяви та передай”

Мета: зняти емоційну напругу, налаштуватися на активну роботу, сприяти розвитку уяви.

Інструкція. По колу „передайте” уявні предмети: промінець сонця, кошения, важку валізу, сміх тощо.

Рефлексія. Що ви відчували кожного разу при отриманні та передачі? Який у вас зараз настрій?

Гра „Я-висловлювання”

Мета: активізувати групу, тренувати навички бесіди, закріпити навички використання Я-речень у процесі спілкування.

Матеріали та обладнання: надувна кулька або легкий м'яч

Інструкція. Станьте в коло, зараз пограємо у м'ячика. Той, хто кидає, ставить будь-яке питання, той, хто ловить – відповідає. Якщо не хоче або не може відповісти – просить вибачення і пояснює своє небажання за допомогою Я-звернення.

Рефлексія. Чи важко було знаходити відповіді на запитання? Що впливає на ефективність взаємодії між людьми?

Вправа „Наші відчуття, бажання, настрої”

Мета: формувати емоційну культуру за допомогою психогімнастичних вправ.

Матеріали і обладнання: „Чарівна скринька”, картки з назвами різних почуттів (гнів, радість, захоплення, страх, відчай, образа, розчулення і т.д.).

Інструкція. За допомогою попередньої вправи ви об'єднались у пари. З „Чарівної скриньки” кожна пара витягує завдання – картки, на яких написані певні почуття. Вам необхідно їх показати за допомогою міміки і жестів,

(тобто без слів), інші вгадуватимуть, що ж за почуття ви показали. На підготовку вам дається декілька хвилин.

Інформаційне повідомлення. Гнів, страх, радість – природжені емоції, мають однаковий вираз в різних культурах. Важливим правилом спілкування є не приписувати свій стан і свій досвід іншій людині.

Рефлексія. Чи легко було вгадувати? Які емоції вгадувалися найлегше? Чи важливо розуміти стан людини? Чи легко відчувати смуток, журбу, тривогу? Що, на вашу думку, є причиною поганого настрою?

Діагностика самоствалення за методикою Лонга-Зіллера

Матеріали та обладнання: індивідуальні бланки за кількістю присутніх, ручки або олівці.

Інструкція до процедури тестування:

Завдання 1. Перед вами 8 кружечків (діаметр 2 см). Довільно впишіть у кожний себе та людей з вашого оточення.

Завдання 2. Перед вами 8 заштрихованих кружечків, під ними – ще 2. Виберіть з цих двох та позначте кружечок «Я».

Завдання 3. Перед вами „пірамідка”, центром якої є „Я” (тобто ваш кружечок). В інших кружечках розташуйте своїх близьких.

Завдання 4. Ви бачите трикутник, у кутах якого три кружечки. Впишіть у них своїх близьких. Тепер в будь-якому місці позначте „свій” кружечок.

Завдання 5. Перед вами чотири рядки кружечків. Перші кружечки у кожному з чотирьох рядків назвіть іменами ваших близьких, у кожному з рядків довільно позначте „Я”.

Завдання 6. Ви бачите велике коло. Позначте в цьому колі два кружечки – свій і близької людини з вашого оточення.

Бланк відповідей до методики Лонга-Зіллера

Обробка та інтерпретація результатів:

Результати обробляються за таким принципом: позиція ліворуч розглядається як переживання цінності „Я”, позиція вище – як сила „Я”. Фізична дистанція інтерпретується як дистанція психологічна.

Завдання 1. Чим більш ліва позиція „Я”, тим вища самооцінка.

Завдання 2. Досліджується індивідуалізація – суб'єкт переживає схожість або відмінність від інших.

Завдання 3. Вимірюється сила особистості – перевага, рівність або підпорядкованість у взаємовідносинах.

Завдання 4. Показує, як суб'єкт сприймає себе – часткою групи або окремо.

Завдання 5. Досліджується ідентифікація себе з іншими людьми. Що більше відстань, тим слабше ідентифікація з конкретною людиною.

Завдання 6. Виявляє егоцентричність – якщо „Я” ближче до центру кола, ніж кружечок іншого, – ця особа розглядається як така, що існує для реалізації власних потреб.

Рефлексія. Чи було щось таке, що вас здивувало? Чи дізналися ви про щось таке, про що раніше не замислювалися?

Ауторелаксація „Політ над лінією часу”

Мета: виховувати у молодших підлітків самоповагу, відповідальне ставлення до майбутнього, розвивати почуття впевненості у собі.

Інструкція. Сядьте якомога зручніше, заплющте очі, розслабтеся. Ми зараз вирушимо в подорож у часі. Уявіть собі ваш життєвий шлях у вигляді дороги. Має з'явитися відчуття всієї лінії. Ви високо летите над нею і кидаєте найкрасивіші квіти і зірки на свій життєвий шлях. Зверніть увагу, як приємно перебувати високо, відчувати себе тим, хто може рушити через час і простір, дозволити собі летіти. Дорога прямує за обрій. А над горизонтом сонце, і воно зігріває вас променями успіху.

Дозвольте собі легко пролетіти у напрямку до вашого майбутнього. Ви його бачите як на долоні і продовжуєте летіти до світла. Ваше світле майбутнє розкинулось перед вами, яскраве, благополучне. Відчуйте в собі здібності зробити його ще яскравішим, ніж зараз, посильте і відчуйте це саяво. Оберніться, отримайте почуття розвитку. Летіть над всіма подіями

вашого життя, відзначаючи всі хороші й особливі моменти. Над неприємними подіями швидко пролітайте, не помічаючи їх.

Ваше минуле теж рухається до світла. Тепер уявіть собі відгалуження дороги – це інша лінія вашого майбутнього, ідеальна лінія життя. Побачте себе на перетині цих ліній, запитайте себе – хотіли б ви мати інше майбутнє? Якщо ви обрали іншу дорогу, подивіться, як вона почне сяяти для вас. Якщо ви не вибрали інше життя, то візьміть з другої дороги найкращі цінності, дістаньте доступ до нових шляхів руху. Використовуйте все, що вважаєте цінним для себе. Ваше майбутнє – у ваших руках. Відчуйте себе сильнішим, могутнішим та більш впевненим у собі. Тепер можете розплющити очі.

Підбиття підсумків заняття, рефлексія

Що ви зараз відчуваєте? Що корисного ви дізналися та навчилися на сьогоднішньому занятті? Побажання ведучому та групі.

Домашнє завдання: намалювати свою „лінію часу”, якою ви її бачили внутрішнім зором.

Ритуал прощання

2.3. Виховні години з виховання моральної самосвідомості молодших підлітків

Однією з форм позакласної виховної роботи є виховні години, які передбачають створення оптимальних умов для спілкування класного керівника з учнями з метою виховання у них моральної самосвідомості.

Ми радимо вчителям при підготовці до виховних годин будувати їх як відверті, довірливі розмови і звернути увагу на те, що вони мають бути систематичними; цікавими, присвяченими актуальним проблемам, які цікавлять дітей; проводитись за планом, у мажорному тоні спілкування; з

опорою на думку школярів та з урахуванням їх особистісно-психологічних особливостей; учителю при цьому слід виявляти терпимість, залучати усіх учнів до спільної розмови.

Нами розроблені виховні години для учнів 5–6-х класів з виховання моральної самосвідомості, на яких порушуються проблеми ставлення особистості до себе, самопізнання, самооцінки, честі, особистісної, людської, національної гідності, поваги до інших, відповідальності, совісті, самодостатності тощо.

Зокрема, на виховній годині „Я” у різних вимірах” учитель активізував дітей за допомогою запитань:

- Чи однаково поводиться людина у різних ситуаціях?
- Що виокремлює людину з-поміж інших людей?
- Що потрібно людині для того, щоб бути щасливою?
- Що потрібно для того, щоб прожити цікаве і змістовне життя?

Після чого учитель пропонує дітям скласти усну розповідь на тему „Мої життєві плани”.

При обговоренні усних розповідей вчитель може поставити такі запитання:

- Хто є моральним взірцем для Вас?
- Які якості Ви хотіли би виробити у собі, щоб досягти поставленої мети?
- Що Ви вже зробили, щоб здійснити свої життєві плани?

Наступне завдання полягало у читанні й обговоренні притчі.

Притча про Шартрський собор

Колись дуже давно у французькому місті Шартрі будували великий собор. Трьом робітникам, які підвозили матеріал, поставили одне й те ж запитання: „Що ви робите?”

Перший відповів кризь щільно стиснуті зуби:

– Тягаю важкучі тачки з цим проклятим камінням. Ось які мозолі набив на руках!

Другий відповів добродушно:

– Що роблю? Заробляю на кусень хліба своїй жінці і двом донечкам.

А третій випрямився, витер піт з обличчя, широко усміхнувся і сказав:

– Я будую Шартрський собор!

Запитання до учнів:

– Яка основна думка притчі?

– У чому полягав сенс життя кожного робітника?

– Хто із цих людей насправді щасливий? Чому?

– Що, на вашу думку, може принести людині щастя?

Учитель. Отже, життя людини залежить не лише від зовнішніх умов, але й від її внутрішнього світу, прагнення змінити на краще себе і своє життя.

Вправа „Асоціації”

Дітям рекомендується підібрати до слова „Я” слова-асоціації.

Підсумовуючи виконання вправи, вчитель звертає увагу на те, що слова-асоціації передають наші почуття, різні барви сприйняття зовнішнього і внутрішнього світу людини, що підкреслює розуміння нами унікальності і неповторності свого Я, та пропонує поміркувати над тим:

– З чого складається „Я” людини?

– Від чого залежить прояв нашого „Я”?

– Чи можна, тільки зустрівши людину, визначити її характер, людські якості?

– Що впливає на формування внутрішнього світу людини?

Кожна дитина, тільки з'явившись на світ, потребує батьківської любові, уваги та поваги її Я. З самого малечку у дитини закладаються звички і характер. Дитина підростає, іде в садочок, а потім до школи, де її оточують інші люди, які також впливають на її виховання, становлення особистості. Книжки, музика, кіно, живопис впливають на формування внутрішнього світу людини.

– Як ви гадаєте, чи залежать від самої дитини її якості, звички, риси характеру?

– Що ми називаємо людськими чеснотами, а що – недоліками?

Процес становлення людського „Я” – надзвичайно складний. Тут велику роль відіграють не стільки зовнішні чинники, скільки внутрішні – тобто ваше бажання змінити себе на краще. Це і є робота душі. Тільки у такому випадку можна говорити про саморозвиток особистості.

– Що таке саморозвиток?

Саморозвиток – це і є розвиток свого „Я”, удосконалення особистих моральних якостей, шліфування характеру, відмова від шкідливих звичок. Саморозвиток неможливий без об’єктивної самооцінки.

– Якою має бути самооцінка?

Самооцінка – це оцінка самого себе, своїх можливостей, здібностей, якостей, досягнень, свого призначення і місця серед інших людей.

Людині важко об’єктивно оцінити себе, хтось задоволений собою, а хтось – навпаки. Хтось має завищену самооцінку, а хтось – занижену. Завищена самооцінка може стати причиною некритичної оцінки себе, своїх можливостей, що може призвести до болісних поразок, невміння розраховувати свої сили, пошуку винуватців у своїх невдачах, конфліктів з оточуючими.

Занижена самооцінка часто виявляється у надмірній сором’язливості, невпевненості у собі. Таким людям важко подолати страх перед труднощами, хочеться перекласти на інших відповідальність за себе, сховатись від негараздів замість того, щоб їх вирішувати. Вони часто займаються самозвинуваченнями та самоїдством, тоді як потрібно бути конструктивним.

Вчитель пропонує дітям роботу над прислів’ям “Не хвали себе сам, хай тебе люди похвалять”.

– Як ви розумієте зміст цього прислів’я?

– Коли доречно вживати згадане прислів’я?

Читання й обговорення оповідання Л. Кисельової „І так буває”

Росли поруч дружні сосни. Були вони стрункі, прямі. Ніщо не загрожувало їм: ні грім, ні буря, ні віхола. Завжди підтримували вони одна

одну, не дозволяючи зігнути, упасти. Гілки їх переплелися і, як міцні руки, лежали на плечах одна одної.

І ось одна сосна вирішила, що їй з усіма тісно й задушливо, що шелест її хвойних гілочок губиться у шумі, що пахощів її смоли зовсім не чути, і шишки, які складає вона на землю, змішуються з іншими, і важко сказати, де паростки з її насіння.

Кинула вона свою дружню родину. Вибігла з лісу і встала одна осторонь. Сонце її палить, вітер гне, дощ, град січуть, а підтримати і захистити нікому.

Скривився її стовбур, обламалися віти. Стоїть вона кривобока, очей не радує і для діла не годиться.

– Які достоїнства згадувались на початку оповідання?

– Які недоліки засуджуються?

– Що можна сказати про самооцінку сосни?

Підбиваючи підсумки заняття, вчитель запитує дітей:

Про що ми сьогодні говорили?

Які важливі висновки Ви зробили для себе?

Яка порада стала для Вас важливою?

Нами також були розроблені інші виховні години, спрямовані на виховання моральної самосвідомості, які ми наводимо нижче.

Виховна година: Який Я? Яким я хочу бути

Мета: формувати уявлення про власне „Я”, розвивати розуміння власної індивідуальності і неповторності, специфіки підліткового періоду, виховувати адекватне ставлення до себе через самооцінку.

Ключові слова: індивідуальність, унікальність, підлітковий вік, „Я-реальне”, „Я-ідеальне”.

Форми і методи роботи: пояснення, ігри, творчі вправи, малювання, тести, аутотренінг.

Обладнання: набір геометричних фігур з кольорового паперу, кольоровий папір, клей, олівці чи фломастери, білий папір, дзеркало.

Орієнтовний зміст заняття: Унікальність, індивідуальність, неповторність кожної людини. Особливості підліткового віку. „Я-реальне” і „Я-ідеальне”. Самоствердження та роль самооцінки у розвитку людської індивідуальності.

Хід заняття:

Учитель називає тему і мету заняття.

Мотивація до заняття здійснюється у вигляді музичної гри „Здрастуйте ті, хто...”(слова і музика М. Шуть), яка допоможе усвідомити учням власну унікальність і водночас спорідненість з іншими людьми.

Інструкція до гри

Коли співається „Здрастуйте ті, хто народився взимку!”, ті діти, які народилися взимку, підіймаються зі своїх місць і говорять: ”Здрастуйте!”, махають рукою і сідають на свої місця. Так само на кожне вітання піднімаються ті, кого воно стосується. Спробуймо заспівати разом. Будьте уважні.

- Здрастуйте ті, хто народився взимку!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто народився навесні!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто народився в літню спеку!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто народився осінньою дниною!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто обожнює звірів !
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто мріє пройти п’ять морів!

- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто добрий до інших!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто найшвидший!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, кому було 10 років!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, кому в середу 100 років!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто хоч раз, але зустрічали світанок!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте ті, хто не любить цукерок!
- Здрастуйте!
- Здрастуйте! Здрастуйте! Здрастуйте! Здрастуйте!

Слово вчителя. Наша весела гра показала, які ми всі різні: хтось народився взимку, хтось влітку. У кожного з нас різні уподобання і в той же час є і те, що нас об'єднує. Часто ми запитуємо себе: „Який я?“, ”Яким мене бачать інші?” І відповідь на це питання залежить від адекватної самооцінки, нашого ставлення до себе, до інших людей, до життя загалом. Замисліться над тим, якою неповторною та яскравою є ваша особистість, ваша вдача, ваше життя. Як не існує двох однакових сніжинок, так немає двох однакових людей, двох однакових долі. Та людина живе не лише заради того, щоб усвідомлювати й пишатися власною самобутністю та індивідуальністю, а й для того, щоб пізнавати і творити.

Практична робота

Правила життя

Так вже повелось на білому світі, що одному легше, іншому важче, один здоровий і сильний, інший хворий, одному більше дано, іншому менше,

– то нехай принаймі не буде того, аби один радів, що зумів принести горе іншому, один плакав, а інший над цим сміявся.

Не знаю, що більше об’єднує людей – схожість чи відмінності? Одного я люблю за те, що ми схожі, а іншого за те, що не схожі. Раз веселий дружить з веселим, раз – зі спокійним і сумним. А інколи один з друзів якимось опікає іншого...

Я помітив, що тільки дурні люди хочуть, щоби всі були однаковими. Хто розумний, той радіє, що на світі є день і ніч, літо і зима, молоді і старі, і різного кольору квіти й очі, і що є дівчатка і хлопчики. А хто не любить думати, того розмаїтість, що змушує працювати думку, дратує. (Я. Корчак)

Запитання до тексту:

- Добре чи погано, що всі люди різні?
- Чим обумовлене таке різноманіття життя?

Вправа 1

Учням роздаються однакові набори різнокольорових геометричних фігур (трикутники, квадрати, кружечки, прямокутники). Завдання – зробити аплікацію будь-якого візерунка на аркуші паперу. Працювати треба в швидкому темпі. Наприкінці роботи вироби розкладаються на столі, розглядаються, звертається увага на їх оригінальність і неповторність. Після завершення вправи учням ставиться запитання: – Чому роботи так відрізняються одна від одної, чому вони такі різноманітні?

Вправа 2

Дітям пропонується назвати твори улюблених письменників, музикантів та пояснити, в чому полягає їх унікальність і несхожість на інших.

Слово вчителя. Вам часто доводиться чути від дорослих: ”Я – остання буква в алфавіті”. Так дорослі зазвичай кажуть, коли їм здається, що ви занадто переймаєтеся власною персоною. Хоча інтерес до себе, дослідження власного „Я” – одна з найважливіших характеристик вашого підліткового віку. Тому хоча „Я” як буква і справді є останньою, але як слово – перше і

найцікавіше. У вашому віці активно формується „Я-концепція” – система стійких уявлень про самого себе, що складається з двох компонентів:

– У чому полягає моя унікальність і неповторність, які відмінності між мною і оточуючими?

– У чому я схожий з іншими людьми, що мене об’єднує з ними?

Відповідаючи на ці два важливі запитання, ви не тільки краще і глибше пізнаєте себе, а й виробляєте так звану „внутрішню позицію” – усвідомлення себе, власного досвіду і місця у житті тепер і в майбутньому. Цікаво й те, що уявлення про себе мають двоїстий характер. Кожен з вас знає насправді, яким він є, може дати собі об’єктивну оцінку. У цьому випадку ми говоримо про „Я-реальне”. Однак кожен з вас має ідеал чи зразок, на який орієнтується і хоче досягти в майбутньому, тобто „Я-ідеальне”.

Учитель пропонує дітям намалювати „Я-реальне” і „Я-ідеальне” та розказати про них.

Продовжуючи заняття, вчитель наголошує на тому, що „Я-реальне” і „Я-ідеальне” не завжди збігаються, тим паче, що більшість розумних людей справедливо не зовсім задоволені собою і бажають бути кращими, аніж вони є. І це цілком нормальний стан, без якого неможливий саморозвиток. Така спрямованість до вищих цілей стимулює до постійного розвитку. У тих випадках, коли „Я-реальне” і „Я-ідеальне” суперечать одне одному, особистість відчуває себе невпевнено і може навіть зневажати чи ненавидіти себе. З’являється бажання подолати суперечність.

– Як ви думаєте, яким чином можна подолати цю суперечність?

(Діти аналізують можливі шляхи подолання кризового стану, серед яких найважливішими є :

– самовдосконалення;

– зміна „Я-ідеального”, зниження рівня цілей, які особистість ставить перед собою;

– зміна „Я-реального”, тобто уявлення про себе, ідеалізація себе;

– буває таке: підліток вважає, що не відповідає „Я-ідеальному, але й працювати над собою не хоче, постійно самовиправдовується „От якби я народився в іншій країні, сім’ї, то все було б по-іншому, краще”, „Якби були гроші, мені б усе вдавалось” тощо). (Діти висловлюють поради, побажання кожному із зазначених типів.)

Бажання розібратись у собі, виявити якості, які відрізняють від інших людей, стимулює бажання самоствердитись – бути значущим у класі, здобути повагу, виявляти якості, які є найбільш значущими. Якщо потреба у самоствердженні є, а такі можливості – відсутні, підлітки переживають стурбованість, кризу, бо не знають, як це зробити, не володіють ніякими засобами самореалізації. І в цьому немає ніякої вини підлітків, це загальна тенденція цього віку.

Підліткам властиво порівнювати себе з оточуючими, і вже на цій основі оцінювати себе. Хтось вважає себе кращим за інших, а хтось навпаки переконаний, що він ніщо. І завищена чи занижена самооцінка не свідчить, що хтось із них поганий. Часто висока чи низька самооцінка залежить від об’єкта, з яким себе співвідносить особистість. А цей об’єкт може бути досяжним або ні, і це впливає на якість самооцінки. Деколи дорослі натякають на неадекватну самооцінку молоді.

– Якою ж має бути адекватна самооцінка? Це така оцінка власних сил і можливостей у тій чи іншій сфері життя, яка відповідає реальному стану речей. Тобто, висока чи низька самооцінка залежить від реальних можливостей самої людини, знання нею себе, якостей, здібностей тощо.

– Якщо ми з’ясували, якою є об’єктивна самооцінка, то нам важливо визначити, якою є неадекватна самооцінка. (Учні відповідають, що це самооцінка, яка не відповідає реальним можливостям індивіда.)

Формуючи власну самооцінку, варто пам’ятати, що:

- Людина ставиться до інших не краще, ніж до себе.
- Якщо оцінюєш себе високо, то це не означає, що інших можна оцінювати низько.

– Потрібно оцінювати себе не якомога вище, а критично, адекватно.

– Треба співвідносити власні можливості з рівнем домагань.

Пам'ятайте: уявлення людини про себе зумовлює її успіх і досягнення у житті.

Практична робота

Самооцінка особистості (за А. В. Петровським)

Мета: допомогти з'ясувати власну самооцінку.

Необхідний матеріал: Картки зі словами, що характеризують окремі якості особистості: акуратність, безпечність, вдумливість, витривалість, вишуканість, гордість, грубість, життєрадісність, емпатійність, ентузіазм, заздрисність, закомплексованість, злопам'ятство, вередливість, легковір'я, повільність, мрійливість, вразливість, впертість, миловидність, мстивість, ніжність, невимушеність, нервозність, нерішучість, нестриманість, образливість, обережність, педантичність, презирливість, поетичність, поміркованість, поспішність, поступливість, принциповість, рішучість, розкутість, рухливість, самопожертва, сором'язливість, стриманість, терпимість, чуйність, чутливість, холодність, цілеспрямованість, щирість.

Хід виконання завдання:

Складіть із запропонованих слів два ряди (від 10 до 20 слів у кожному). У перший ряд впишіть ті слова, які, на вашу думку, характеризують позитивні якості вашого суб'єктивного ідеалу (позитивні риси) – „позитивна множина”, другий ряд – „негативна”. Ці множини є еталонами.

Виберіть з „позитивної” і „негативної” множини ті риси, якими ви володієте.

Обробка отриманих результатів

Для кожної множини підраховується кількість обраних рис, ділиться на загальну кількість слів у множині, що відповідає еталонному ряду (ідеал чи антиідеал).

Якщо коефіцієнт у „позитивній” множині близький до 1, то це свідчить про некритичне ставлення до себе і переоцінку себе. Коефіцієнт у „негативній” множині близький до 1 – про недооцінку особистості і підвищений рівень критичності.

Коефіцієнт з „позитивної” множини близький до 0 вказує на занижену самооцінку, з „негативної” множини близький до 0 – на завищену. Якщо коефіцієнт наближається до 0,5 – констатується нормальна адекватна самооцінка: респондент не переоцінює себе і водночас є досить критичним.

Учитель запитує, як підлітки розуміють вислови:

„Чим більше людина любить себе, тим більше вона залежить від чужої думки” (Марк Аврелій)

„Ми помиляємося тільки двічі: коли оцінюємо себе і коли оцінюємо інших” (Л. Балцан)

„Якщо ви самі цінуєте себе невисоко, світ не запропонує вам ні копійки більше” (Соня Хені)

„Невдахи вірять у везіння, а везучі люди вірять у себе” (А. Даніель-Брюне)

Підсумок заняття

Завершальна частина заняття проводиться у вигляді тестування. Потім учитель здійснює експрес-аналіз заняття.

Тест “Чи впевнений ти в собі?”

„Необхідно вірити в себе”, – кажуть вам батьки, вчителі, старші брати і сестри. А насправді це легше сказати, аніж втілити в життя. Якщо навіть хтось з твоїх друзів і демонструє таку впевненість, то більшість весь час сумнівається у собі, своїх якостях, можливостях, силах. А ти? Наскільки впевнений у собі?

1. Чи вмієш ти визначати життєві пріоритети і переконувати в їх значущості друзів?

Ніколи

Деколи

Завжди

2. Чи піднімеш ти руку, якщо знаєш відповідь на запитання вчителя?

Ніколи

Деколи

Завжди

3. Чи можеш ти перервати дискусію, аби висловити власну думку з приводу теми суперечки?

Ніколи

Деколи

Завжди

4. Чи можеш ти в кінотеатрі попросити порушників говорити тихіше і не заважати людям дивитись фільм?

Ніколи

Деколи

Завжди

5. Якщо тобі подобається музика, ти будеш танцювати на шкільному вечорі незалежно від того, скільки танцює людей?

Ніколи

Деколи

Завжди

6. Якщо ти переконаний(на) у своїй правоті, чи зможеш відстоювати свою думку перед усіма?

Ніколи

Деколи

Завжди

7. На своє день народження ти влаштовуєш грандіозне свято і запрошуєш усіх друзів?

Ніколи

Деколи

Завжди

8. Ти завжди чиниш, як усі?

Ніколи

Деколи

Завжди

9. Якщо драматичний гурток організовуватиме виставу, ти спробуєш обов'язково отримати в ній роль?

Ніколи

Деколи

Завжди

10. Ти одягаєш речі не тому, що вони модні, а тому, що вони тобі подобаються?

Ніколи

Деколи

Завжди

11. Чи доводилось тобі брати участь в екстремальних видах спорту?

Ніколи

Деколи

Завжди

12. Чи хотів(ла) б ти запропонувати свою кандидатуру на посаду старости класу?

Ніколи

Деколи

Завжди

13. Чи вмієш ти швидко приймати рішення?

Ніколи

Деколи

Завжди

14. Ти вважаєш себе дуже симпатичним(ою)?

Ніколи

Деколи

Завжди

15. Чи можеш ти запропонувати першим(ою) дружбу товаришеві?

Ніколи

Деколи

Завжди

16. Коли ти дивишся телевізор у родинному колі, пульт завжди у твоїх руках, бо ти вирішуєш, що ви будете дивитись?

Ніколи

Деколи

Завжди

17. Якщо ти опинився(лась) у новому товаристві, чи зможеш ти разом з цими людьми розважатись?

Ніколи

Деколи

Завжди

18. Чи можеш ти об'єктивно оцінити рівень власних знань після контрольної роботи?

Ніколи

Деколи

Завжди

19. Ти реагуєш на жарти сміхом і реготом?

Ніколи

Деколи

Завжди

20. Ти любиш фотографуватись?

Ніколи

Деколи

Завжди

Результати тестування

Підрахуйте, які відповіді у вас переважають.

Якщо переважають відповіді „ніколи”

Ти дуже обережний(а). Ти не любиш перебувати у центрі уваги. Ти ніяковієш перед думкою, волею і бажанням людей, які тебе оточують, вважаючи, що вони розумніші, красивіші і цікавіші за тебе. Вважаючи скромність своєю найважливішою чеснотою, ти відмежовуєшся від реального життя, знецінюєш себе у власних очах, відмовляєшся від власної індивідуальності й унікальності, сумніваєшся у власній значимості і душевних якостях. Для тебе важлива не власна думка, а думка оточуючих. Втім, близькі люди і так цінують твою природну м'якість, доброзичливість.

Якщо переважають відповіді „деколи”

Ти вмієш лавірувати. Перш ніж діяти, ти завжди зважуєш всі „за” і „проти”. Не зважаючи на свою сором'язливість, ти у змозі її подолати, коли це потрібно. Ти намагаєшся уникати конфліктів і завжди через них нервуєш, хоча справедливість для тебе важливіша. У стосунках з людьми культивуєш рівні, виважені і добрі стосунки. Ти врівноважена людина, що добре знає про свої чесноти і недоліки. Ти добре почувашся будь-де. Щастя тобі.

Якщо переважають відповіді „завжди”

Ти у всьому виявляєш наполегливість. Ти лідер. Впевнена(ий) у собі. Ти нав'язуєш свою думку, свій вибір друзям, які завжди діють за твоїми вказівками. Тебе важко чимось здивувати. Неможливо похитнути твою віру у себе. Тобі не вистачає у твоїх вчинках самокритичності. Ти ж не хочеш стати диктатором для інших і через свої непомірні претензії втратити щирих друзів. Невелика частка скромності не завадить твоїй популярності.

Позакласна діяльність

Вправа „Дивлячись у дзеркало”

Підійдіть до дзеркала і дивляйтесь у своє обличчя не менше ніж 10 хвилин. Розглядайте риси обличчя, яких ніколи раніше не помічали. Що Ви побачили?

- Що у Вашому образі є найкращим? Як би Ви описали своє обличчя незнайомій людині?
- Уявіть, що Ви бачите себе вперше. Яке Ваше перше враження? Що потрібно, щоб це враження було кращим?
- Яка Ваша зовнішня ознака Вам найбільше не подобається?

Гіпертрофуйте її до потворності.

А тепер покажіть собі язика і засмійтесь над цим образом, як над зображенням у кривому дзеркалі.

„Ніколи не думав, що можна так сміятись над собою, дивлячись на себе у дзеркало”, – писав Генріх Гейне.

Метод „Малювання автопортрета”

Спробуйте створити свій портрет. Портрет тієї особистості, якою ви є насправді. У цьому портреті мають знайти відображення ті могутні сили, які приховані у вас. У цьому портреті буде розказана вся правда про вас, як про сильну, красиву, люблячу, талановиту і щасливу людину. Саме таким ви є насправді.

Розслабтеся на кілька хвилин і потім сконцентруйтеся.

Перший крок. Уявіть собі пензель, олівець або крейду – що вам більше подобається. Починайте думкою малювати свій портрет. Спочатку намагайтеся намалювати тіло – овал (це голова), обриси тулуба, рук, ніг. Не обов'язково бути художником. Кожний здатний зробити це в уяві. Малюючи тіло, прагніть дотримувати реальних розмірів – якщо ваш зріст близько двох метрів, то уявіть собі малюнок саме такого розміру.

Що у вас на голові? Звичайно, волосся. І насамперед ми намалюємо його. Волосся – це ваша прикраса, тому надайте йому того кольору, що подобається, адже ви малюєте себе таким, яким хочете себе бачити.

Наступний крок – нанесення деталей. Далі очі. Сила вашого „Я” у ваших очах. Нехай вони будуть яскравими. Нехай вони відбивають радість і спокій вашого серця, нехай вони будуть по-справжньому блискучими, нехай вони сяють.

Тепер обличчя. Нехай ваше обличчя буде розслабленим. Тепер зі спокійною усмішкою, немов виліплене прекрасним скульптором. Нехай воно виражає любов, розуміння і прихильність до всіх, які ви насправді відчуваєте. Ви дивна і чудова людина – і повинні це визнати. Створюючи свій портрет, намагайтеся відбити в ньому всі кращі якості, якими ви володієте. Уявіть себе таким, яким ви хотіли б себе бачити. Одягніть себе так, як вам подобається. Створіть свою тканину, свій фасон, навіть свій колір. Зробіть це зараз, у цю саму хвилину. Не треба це занадто ретельно обмірковувати і розраховувати, – покладіться на ваш імпульс. Не забудьте ретельно вималювати руки, адже руки – це те, чим ви дієте у своєму житті. Намалюйте їх сильними і міцними, якими вони є, але при цьому досить тонкими і ніжними, щоб творити прекрасне. Не забудьте також узутися.

Тепер огляньте поглядом весь свій доробок. Скажіть собі: „Це мій портрет. Такий я насправді”. Ну як, він вам подобається? Поставте собі це питання. Чи все вам у ньому подобається, чи не хочете ви що-небудь змінити або виправити? Ви можете це зробити. Пам'ятайте, ви творець свого життя. Додайте останні риси до портрета, доведіть його до досконалості – зробіть його справді красивим, схожим на вас, адже тільки ви знаєте, який ви.

А тепер огляньте цей портрет. Подивіться на себе у всій пишноті. Ви – Людина з великої букви. Ви дуже талановиті. Ви – прекрасні. Тепер вам залишалося зробити останній крок. Уявіть собі напис над портретом, виконаний золотими буквами, – „ЦЕ Я”.

Скажіть собі: „Так, це справді Я – прекрасна, любляча людина, що володіє величезною силою”. Ви можете додати до цього й інші гарні слова, ще бажано сказати собі таке: “Внутрішня сила пронизує мене новим світлом, мої думки в порядку, я натхненний тим, що можу зробити в цьому житті. Я повний фізичної енергії, як ніколи. Цей портрет – правда про мене. І я закладаю його у свій мозок”.

Будь-яка думка, що виникає в людини, викликає певні хімічні і фізичні реакції в її мозку. Вдивляючись у цей портрет, міркуючи про нього, ви в

такий спосіб на фізичному рівні закладаєте відбиток свого „Я” у мозок. А ті думки, що містяться там, немов магніт притягають до вас обставини. Ваш мозок – це ваш вірний слуга і все, на що ви його націлите, він виконає. Тому, якщо ви закладете в мозок портрет, ваш новий імідж, то ви обов'язково станете таким, як на цьому портреті. Те, що ви малюєте у своїй уяві, фіксується у свідомості. Ви творець, і ви здатні змінити все, включаючи себе самого.

А зараз останній штрих. Уявіть собі могутній потік світла, що ллється на Вас. Ви бачите, як це світло опромінює очі, обличчя, усього вас...

Виховна година „Відповідальність – найкращий путівник у вчинках”

Мета: формувати уявлення про відповідальність, свободу вибору, виховувати здатність приймати рішення, передбачати можливі наслідки та нести відповідальність за свої дії.

Ключові поняття: відповідальність, свобода, моральний вибір, наслідки.

Форми і методи роботи: пояснення, бесіда, робота з проблемними ситуаціями, вправи.

Обладнання: етичні щоденники.

Орієнтовний зміст заняття: Відповідальність як важлива моральна якість. Відповідальність і свобода. Моральний вибір. Відповідальна поведінка. Обіцянки і зобов'язання.

Хід заняття:

Мотивація. Вчитель мотивує дітей до заняття за допомогою попередньої бесіди, в якій порушуються питання:

- Що значить бути відповідальним?
- Перед ким людина має відповідати за свої вчинки?
- Чи можна покластися на безвідповідальну людину?

– Чи є тотожними слова відповідальність і обов’язок?

(Діти висловлюють свої думки.)

Слово вчителя. Значення слова “відповідальність” збігається в англійській, німецькій, російській, французькій мові, тоді як в українській мові це слово з’явилося порівняно недавно і бере свій початок від старослов’янських слів „віче”, „ведати”, давньоіндійського „weda”– „знаю”. Цікаво, що знання у цьому сенсі пов’язані з мудрістю. Тобто, через мудрість, пізнання людина повинна навчатись відповідального ставлення до життя. Завдяки цьому стає зрозумілим вислів „Будь відповідальним і ти пізнаєш себе”.

Відповідальність є важливою моральною якістю людини, яка вміє добре робити якусь справу, що неможливо без дотримання певних умов. Через відповідальність виявляється наше ставлення до оточуючих, своїх обов’язків і прав. Відповідальність визначає здатність людини свідомо і добровільно виконувати певні вимоги, здійснювати моральний вибір, досягати потрібного результату, усвідомлювати наслідки своїх вчинків.

Відповідальність тісно пов’язана з уявленням про свободу людини. Очевидно, що, не маючи свободи, людина не була б у змозі відповідати за свої дії. У цьому випадку вони б розцінювалися як вираження чужої волі, де людині відводилась би роль знаряддя, як результат збігу обставин, випадку чи стихії. Таким прикладом може бути потрапляння футбольного м’яча у вікно. Ми ж не станемо винуватити м’яча, який був запущений хлопчаком, а отже, був всього-на-всього знаряддям і не міг самостійно змінити траєкторію свого лету. Ви не зможете всерйоз звинувачувати kota у хуліганських діях, який вкрав з вашого столу шматок ковбаси, бо ним керують лише інстинкти. Тоді як людині притаманна свобода дії, свобода вибору: вона здатна осмислено, з урахуванням можливих наслідків, обирати той або інший варіант поведінки, а тому має відповідати за власний вибір, дії, поведінку. Але що ми розуміємо під свободою вибору?

– Передусім, це відсутність примусу.

– Усвідомлення необхідності діяти так, а не інакше.

– Наявність високих зразків – цінностей, ідеалів, цілей, які особистість здатна відстоювати.

Людина ставить конкретні цілі і приймає конкретні рішення. Свобода особистості полягає і у виборі засобів, якими вона прагне досягти намічених цілей. Хибно обрані засоби можуть звести нанівець зусилля людини, бо замість добра можна отримати зло, замість радості – горе, замість свята – розчарування.

Морально відповідальна людина не може робити власну порядність проблемою. Але нас цікавить, за що і перед ким відповідає людина за свої вчинки.

Справді моральна людина відповідає за те, на що у змозі впливати. І відповідає переважно перед собою, власним сумлінням, а не через страх покарання, перед іншими людьми, перед суспільством. Якщо людина віруюча, то ще відповідає перед Богом.

Відповідальній людині замало декларувати відповідальність, треба реально бути в змозі відповідати за щось. Якщо особистість справді бажає розширити обрії своєї відповідальності, вона повинна доводити це своїми вчинками. Без цього „Я відповідальний” залишиться лише гарною фразою. Але ця гарна фраза може стати страшною, якщо застосовувати її не до себе, а до інших. Відповідальність за війну мають нести ті, хто її розв’язав, хто своєю волею послав солдат, а не солдати, які лише виконували накази (Гітлер, Сталін).

То що ж означає відповідати? Це означає знаходити відповідь на конкретну ситуацію, на запитання чи потребу іншої людини. А звідси випливає, що поводитися відповідально означає чинити адекватно до обставин, логіки подій, розуміючи, як і на чому позначаться твої дії, бажання уникнути небажаних, негативних наслідків. На відповідальність негативно впливають боязкість, невпевненість у собі, страх „усе зіпсувати”.

Відповідальна поведінка – це поведінка розумна, небайдужа. Бо відповідальність передбачає розуміння потреб інших людей як власних. Ми відповідально поведимося, коли поважаємо чужу особистість, прагнемо допомогти не тільки тоді, коли нас про це просять. І, навпаки, бажання зробити все по-своєму, навіть якщо комусь буде погано, є прикладом безвідповідальності. Безвідповідальність завжди розуміють як легковажність, байдужість, самовпевненість, бажання перекласти на когось свою провину.

Не можна приймати рішення за інших людей, бо інші люди також володіють свободою і здатністю приймати рішення. Взяти відповідальність замість когось означає позбавити цього природного права інших людей.

Відповідальність визначає і те, як людина ставиться до своїх обіцянок і домовленостей.

- Чи було у вашому житті таке, що вам щось обіцяли і не виконували? -
Чи завжди ви дотримуєте даного вами слова і не підводите нікого?

- Як, на вашу думку, почувається людина, яку підвели? (Діти висловлюються.)

Практична робота

Вчитель пропонує дітям скласти пам'ятку „Як ставитись до обіцянок і домовленостей”.

- Завжди виконуй дану обіцянку.
- Перш ніж давати обіцянку, згадай, чи не має у тебе інших домовленостей на той час.
- Якщо ти сумніваєшся у тому, що зможеш виконати обіцянку, краще одразу відмовся.
- Якщо з якихось причин ти не можеш виконати обіцянку, заздалегідь попередь і поясни причини.
- Необхідну інформацію слід записувати у щоденник.

Проблемні ситуації

Вчитель пояснює дітям, що, оцінюючи відповідальність, людини слід враховувати й обставини, які могли позначитись на результатах людської

діяльності. Тому оцінки чужої відповідальності мають бути зваженими й адекватними до ситуації. Після чого вчитель пропонує вирішити проблемні ситуації і скласти закінчення до них.

1. До Оленки приїхала у гості бабуся. Привезла чудовий пиріг. Вони пили чай, спілкувалися. Після чаювання бабуся вирішила разом з онукою помити посуд. Взяла посуд, та раптом їй стало зле, вона заточилась, випустила з рук посуд. Посуд розбився весь, у тому числі й улюблена чашка Оленки, яку вона виграла на змаганнях. Оленка...

2. Галинка і Марійка зустрілись після канікул у школі. Галинка була сумна і невесела. Бажаючи розвеселити подругу, Марійка весь час весело сміялась і намагалась розвеселити подругу. Вона здавалась собі дуже дотепною і постійно жартувала. Та Галинка сумнішала і сумнішала. Так минув увесь день. Тільки наступного дня дівчинка дізналась про те, що у Галинки захворіла мама і тому дівчинка була такою сумною. Марійка...

3. Сергійкові завжди подобалась весела і компанійська однокласниця Іринка. Одного разу він побачив, як дівчинка зайшла до магазину і вийшла звідтіля з важким пакунком. Хлопчик вирішив допомогти.

– Давай допоможу, – запропонував хлопчик.

Та не відійшли вони і десяти кроків, як важкий пакунок розірвався і впав. Іринка...

4. Маринка зустрічала після роботи маму і весело щебетала. Дівчинка похвалилася гарними оцінками, і тим, що уроки вже зробила, і курочок погодувала, і кізоньку напоїла, і за дорученням тітки Оксани збігала у магазин. – Молодець, Маринко, – похвалила її мама, – а хворій бабусі обід занесла? – Та забула, – відповіла дівчинка. Мама...

5. Михайлик зателефонував до Микитки.

– У мене не виходить ніяк задача, – поскаржився хлопчик.

– Гаразд, – відповів товариш, – приходь раніше до школи і перед уроками я тобі поясню.

Наступного дня зранку марно чекав Михайлик Микитку. Той навіть на урок спізнився. На запитання Михайлика тільки відмахнувся: – Ну не вийшло, то й що? Михайлик...

6. Олегу на день народження подарували папугу Кешу, про якого він мріяв увесь рік. Хлопчик доглядаав за пташкою день, другий, а на третій – забув.

– Олег, – нагадала йому мама, – пташку пора погодувати.

– Вона мені набридла, – відповів Олег, – не нагадуй мені більше про неї. Мама...

7. Юля пообіцяла Тетянці зайти до неї у неділю о 12.00 поспілкуватися. Тетянка не пішла ні з татком на спортивний майданчик, ні з мамою до супермаркета, ні з братом у кінотеатр. Вона чекала на подругу. Юля таки прийшла, але о 18.00. Так повторювалось не раз. Нарешті Тетянка...

Вправа

Вчитель пропонує дітям записати у три колонки ті рішення, які вони могли приймати у ранньому дитинстві, тепер і коли стануть дорослими. Наприклад:

У ДИТИНСТВІ	ТЕПЕР	У ДОРΟΣЛОМУ ЖИТТІ
що їсти	коли робити уроки	обирати професію
якими іграшками бавитись	з ким спілкуватися	обирати супутника життя

Слово вчителя. Сучасна людина все більше усвідомлює, що нині вона справді мусить і здатна взяти на себе відповідальність за виживання людини, зникнення флори і фауни на планеті Земля загалом. Адже науковий і технічний прогрес став причиною загрози життя на Землі.

Творчий проект

Діти працюють у групах по 4-5 осіб над проектом „Збережемо життя на планеті Земля”. У ньому мають бути зобов’язання, які повинні взяти на себе держави, у тому числі Україна, а також кожна людина зокрема.

Підсумок заняття

Відповідальність означає, що людина бере на себе обов'язки і готова вільно їх виконувати у міру своїх сил і можливостей, а також відповідати перед суспільством, спільнотою, іншими людьми і перед собою за свої моральні погляди, ціннісні орієнтири, настанови, за правильне розуміння обов'язку, за зміст своїх дій.

Позакласна діяльність

Позакласна діяльність може полягати в інтерв'юванні значущих для дітей дорослих за темою проведеного заняття. Перелік запитань до інтерв'ю може змінюватись, так само можуть визначатись різні супутні завдання.

Приблизні запитання до інтерв'ю:

Для мене Ви є взірцем відповідальності. Чи не погодитесь Ви відповісти на декілька запитань, які хвилюють мене і моїх ровесників?

1. Яким чином Вам вдалось сформувати у себе таку важливу якість, як відповідальність?
2. У чому, на Ваш погляд, полягає відповідальність?
3. Чому важливо бути відповідальним?
4. В яких життєвих ситуаціях Ви маєте виявляти відповідальність?
5. Яким чином безвідповідальність може негативно позначитись на житті людини?
6. Хто був для Вас взірцем відповідальності у дитинстві?
7. Які якості Ви найбільше цінуєте в інших людях?
8. Що б Ви хотіли побажати сучасним дітям?

Діти можуть прикрасити інтерв'ю фотографіями чи власними малюнками дорослих, яким ставлять запитання. На початку наступного заняття діти оформляють галерею з інтерв'ю, фотографіями та малюнками із власними підписами.

2.4. **Форми і методи виховання моральної самосвідомості у молодших підлітків у позакласній діяльності**

Однією з ефективних форм роботи є етична бесіда, спрямована на вироблення в учнів умінь і навичок моральної поведінки, оволодіння такими моральними цінностями, як гідність, совість, свобода, відповідальність і самодостатність.

Оскільки інформацію про моральні цінності діти отримують з різних джерел (сім'я, школа, СМІ, вулиця), вона буває досить суперечливою, а то й хибною, що позначається на переконаннях та поведінці молодших підлітків. Тому педагог має уважно ставитись до моральної сфери дітей і виховувати їх на моральних цінностях під час етичних бесід, які, зазвичай побудовані у формі діалогу, сприяють узагальненню моральних почуттів, переживань, засвоєнню моральних цінностей та виробленню відповідних моральних якостей.

Проводячи етичні бесіди, слід:

- ретельно підготуватись, визначити тему, мету, завдання;
- тема має бути цікавою для учнів, відповідати їх віковим особливостям, рівню знань, потребам, відображати основні проблеми, тобто вона має бути значущою для школярів;
- скласти заздалегідь план бесіди, зацікавити учнів, запропонувати їм завдання на етапі підготовки;
- етична бесіда має бути пов'язаною з позакласною діяльністю школярів, тобто мати певне практичне втілення;
- до бесіди мають бути залучені усі учні без винятку, бо думка кожного є важливою для вчителя;
- бажано, щоб учитель використовував цікаві матеріали (відео, фото, аудіо, Інтернет), різноманітні педагогічні методи і прийоми, які б допомогли активізувати учнів;
- визначити вплив бесіди на поведінку вихованців;

- пов'язати бесіду з позакласною роботою чи колективними творчими справами.

Зокрема, під час етичної бесіди „**Що значить бути гідним?**” учитель повідомляє:

У наш нелегкий час, коли шкала цінностей повністю перевернута, коли матеріальні блага важать більше ніж духовні надбання, починає здаватися, що вже щезли шляхетність, честь, доброта та милосердя. Але це не так! Є цінності, які не зникнуть ніколи, на них не вплинуть історичні кризи. Ці цінності народжені, щоб жити вічно.

Є така тонка і ніжна, сильна і мужня, недоторкана і незламна річ – гідність людської особистості. У житті людина зустрічається з чесністю та підлістю, щастям та горем; у житті бувають миті не тільки радості, а й страждання, душу перевертають всепоглинаюча любов і почуття ненависті; бувають такі ситуації, коли потрібно відмовлятися від чогось і йти на жертву задля блага рідної, близької людини, потрібно піднятися силою своїх думок, переконань над почуттями та емоційними поривами.

Усе це вимагає гідності. Треба з гідністю жити, працювати, з гідністю користуватися матеріальними і духовними благами, на які ти маєш право, з гідністю переживати радість і горе, з гідністю хворіти і прожити свою останню годину, бо коли настане час відповідати за всі свої думки, слова та вчинки перед найбільш строгим суддею, якого не можна підкупити або вмовити, – перед своєю Совістю, не в кожного вистачить мужності зазирнути в її очі – на це здатна тільки людина, як зберегла свою гідність.

У найважчих обставинах, навіть тоді, коли життя здається неможливим, не можна переступати ту межу, за якою кінчається володарювання розуму над нашими вчинками і починається темна стихія інстинктів та егоїстичних бажань. Треба берегти, утверджувати, розвивати, підносити свою гідність!

Корінь гідності – у благородних переконаннях і думках, саме тому так важливо очистити свою душу від чорних думок і плекати у ній тільки добрі почуття.

Гідність і чистота думки – речі взаємозалежні, бо не може людина з поганими думками та заплямованою совістю називатися гідною, і навпаки – якщо людина гідна, то вона ніколи не принизить себе до безчесних намірів або аморального вчинку. Людина, яка має гідність, завжди буде діяти згідно з законами честі та совісті, благородства та милосердя – вона ніколи не підставить підніжку, не встромить ножа у спину, не буде даремно давати обіцянки – вона за будь-яких обставин дивиться у вічі, не зважаючи на те, хто перед нею – друг чи ворог. І все на своєму шляху ця людина зустрічає з високо підведеною головою, вона завжди дивиться тільки вперед, що б не чекало на неї у майбутньому – і долає всі перешкоди з гідністю.

„Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добру служити,
Бо, хтівши догодить обом,
Він швидко стане зла рабом.” (І. Франко)

Гідність – це мудрість тримати себе в руках. Вона ніжна й тендітна і водночас міцніша від броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі – непорочність і чистота душі. Та якщо її занедбати, як відбувається самогубство і цілковите знищення – тлін і порох, душа всеспалюється, і залишаються тільки руїни.

Благородство людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко людина може визначити, що гідне і що негідне. Гідне повинно стати самою суттю духовної культури, негідне ж – викликати зневагу.

„А правда лиш одна – вона колюча,
Гірка й жорстока. І завжди в біді,
Тож мужнім будь – оборони її”. (А. Малишко)

У вихованні дітей молодшого підліткового віку свою ефективність доводять і сократівські бесіди, які відображають суб'єкт-суб'єктні стосунки педагога й учнів та будуються у вигляді діалогу. Вони також віддзеркалюють

актуальні потреби молодших підлітків, важливі світоглядні питання, проблеми моральної самосвідомості. Через послідовно поставлені запитання та відповіді на них учитель підводить дітей до правильних висновків. Запитання для обговорення можна взяти з бесід Сократа (Платон. Твори. Т. II) та із сучасного життя. Ось декілька з них:

– Хто отримує більше задоволення: той, кому роблять добро, чи той, хто його робить?

– Що краще: синиця в руці чи журавель у небі?

– Чи позбавляє дисципліна свободи?

– Чи добре живеться тому, у кого є все, що він хоче?

– Їсти, щоб жити, чи жити, щоб їсти?

– Ким бути гірше: тираном, чи тим, кого тиранять?

Підготовка до сократівських бесід вимагає від педагога доброго розуміння морально-етичних категорій, філософського осмислення життя, знання вікових особливостей школярів, уміння вести діалог, ставити запитання, спираючись на моральний досвід дітей, крок за кроком підводити їх до потрібного висновку. На початку сократівської бесіди бажано провести етичну розминку, запропонувати учням жартівливі вправи, щоб зацікавити, налаштувати на розмову. Бесіда не повинна затягуватись, її слід завершити після досягнення кульмінації, щоб не втомлювати учнів. Найкращий варіант фіналу – робота в етичних щоденниках, в яких діти записують свої думки щодо обговорюваної проблеми. Лише з дозволу учнів педагог може читати і аналізувати етичні щоденники. Бесіди проводять нечасто, але постійно, що формує в учнів звичку до аналізу смисложиттєвих проблем. Проводячи сократівські бесіди, педагоги використовують відповідний музичний фон, репродукції картин, фрагменти з кінофільмів, творів світової і української літератури. Такі бесіди потрібно проводити і для старших учнів, щоб це стало традицією.

Перехід до підліткового віку супроводжується зменшенням ролі дорослих у житті дитини, формуванням самостійності, бажанням виконувати

нові соціальні ролі, що визначає такі якості, як самооцінка, критичність, соціальна активність, прагнення самостійно розібратися у складних моральних питаннях, здатність до смисложиттєвого осмислення дійсності. Тому важливо дітей залучати до дискусій, де б вони змогли висловити свою думку щодо моральних проблем з метою пошуку смислу життя, характеристики найважливіших смисложиттєвих цінностей.

Цікавою формою для дітей підліткового віку є „Відкритий мікрофон”, який дозволяє бути почутими, не лише висловити думку, міркування, позицію, а й незгоду з якимись сторонами життя, спонукати однолітків і дорослих до вирішення наболілих проблем. Важлива роль відводиться вчителю, який має допомогти учням підготуватися до участі у „відкритому мікрофоні”, спонукати їх до відкритості, справедливості і, водночас, виховувати вміння аргументувати, використовувати об’єктивну критику, не переходячи на персоналії та образи. В організації „відкритого мікрофону” слід звертати увагу на організаційну, технічну, змістовну й естетичну сторони такої форми роботи. Теми виступів у „відкритому мікрофоні” можуть бути сформульовані таким чином: „Що я хотів(ла) би сказати...”, „Хочу привернути Вашу увагу...”, „Давайте шукати рішення...”, „Прошу слова”. Учитель пояснює учням, що усі виступи будуються за схемою: „Теза – аргумент – ілюстрація”.

Ще однією цікавою формою є брейн-ринг, який передбачає роботу у командах. Нижче наводимо орієнтовний сценарій брейн-рингу для школярів.

Брейн-ринг для школярів „Свобода для чи від?”

Мета: формувати уявлення дітей про свободу і відповідальність, власні права, виховувати розуміння свободи як смисложиттєвої цінності, розвивати навички дискусії, вміння відстоювати власні погляди, поваги до опонентів.

Обладнання: інтерактивна дошка, підготовлені презентації щодо Конвенції ООН про права дитини, слайди до вікторини, ватман, фломастери,

роздатковий матеріал (картки з висловлюваннями відомих людей), фонограми або відеокліпи („Обирай свободу”, Ріка життя, Марш війська Запорізького).

Вступне слово вчителя. Проблема, яка розглядатиметься сьогодні, є надзвичайно важливою і стосується не лише країн, суспільних формацій, а й кожного з нас. Що означає свобода для вас? Якою вона має бути? Чи має вона межі? Чи не заважає іншим? Про все це ми поговоримо сьогодні. У дискусії беруть участь дві команди.

Це команда ...класу, капітан –

І команда класу, капітан –

Перед тим як розпочати дискусію, я представляю наше журі.

І для початку нагадаємо правила дискусії:

1. Кожен має право відкрито висловити свою думку, заради цього ми тут.

2. Усі думки заслуговують на повагу.

3. Умійте слухати і не перебивати.

4. Кожен висловлює свою думку стисло і, за можливості, лаконічно.

Не потрібно говорити надто довго.

5. Обов'язково використовуйте аргументи.

5. Одночасно говорить лише хтось один.

6. Не треба вигукувати з місця, підніміть руку і зачекайте запрошення.

7. Будьте доброзичливими, дякуйте за запитання і звернення до вас.

8. Не варто переходити на персоналії.

9. Шукайте позитивного рішення.

„Асоціативне гроно” (під фонограму)

Я запрошую наших капітанів разом із командою скласти асоціативне гроно до слова „свобода”. Подумайте, з чим у вас асоціюється „свобода” ? Які у вас виникають відчуття, коли ви чуєте це слово? У вас є лише

3 хвилини. Команди гуртуються біля капітана і виконують завдання у різних кінцях зали, після завершення представляють результати.

Варіанти відповіді: незалежність, воля, вольниця.

„Дискусійні орелі”

Перш ніж ми розпочнемо дискусію, наші команди мають зрозуміти свої завдання. На кожне поставлене запитання одна команда дає стверджувальні відповіді і підтверджує їх своїми позитивними аргументами. Інша команда заперечує їх і знаходить на те протилежні аргументи. На кожне запитання для підготовки відводиться 2 хвилини, в обговоренні бере участь уся команда, після завершення відповідає капітан, або той, кому він надасть слово.

1. Чи потрібна свобода?

Людині потрібна свобода, бо...

Людина боїться свободи, бо ...

2. Для чого потрібна свобода?

- Свобода людині потрібна для...

– Свобода людині потрібна від...

3. Чи має свобода якісь межі?

- Людина вільна, бо має право...

- Свобода людини обмежується...

4. Якою має бути свобода?

- Свобода – це відповідальність, бо...

- Свобода – це свавілля...

5. Чим регулюється свобода?

- Свобода регулюється...

- Перешкодами для свободи є...

Перший раунд пройшов, команди досить активно попрацювали, і я попрошу наше журі підбити перші підсумки, враховуючи активність учасників, аргументованість відповідей. (Журі підбиває підсумки першого раунду.)

Презентація домашнього завдання

Запитання до всіх: Яким чином держава забезпечує свободу громадян? (Через закони країни і міжнародні, Конституцію, Конвенцію ООН). То ж настав час для домашнього завдання і презентації.

(Команди по черзі виступають з правовою презентацією).

Конкурс капітанів „Права і обов’язки”

Назвіть права, якими ви активно користуєтеся і ті, якими ви мало користуєтеся.

Назвіть обов’язки, які ви завжди виконуєте, і ті, якими нехтуєте.

(Журі підбиває підсумки.)

„Знайти закінчення фрази”

Учасникам пропонуються уривки фраз, які потрібно правильно з’єднати. Виграє та команда, яка знайде правильне закінчення і швидше впорається із завданням.

Приклади фраз:

Свобода полягає у праві робити все, що не шкодить іншим.
(М. Монтень)

Свобода полягає не в тому, щоб робити все, що хочеш, а в тому, щоб не робити того, чого не хочеш. (Ш. Монтеск’є)

Вільним я вважаю того, хто ні на що не сподівається і нічого не боїться. (Демокрит)

Неможливо досягти свободи в майбутньому, утискаючи її нині.
(М. Бакунін)

Усвідомлення права розвиває усвідомлення обов’язку. Загальний закон – це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого.
(В. Гюго)

Де знищено свободу, там ніхто не відважиться говорити. (Публій Сір)

Свобода полягає у тому, щоб залежати тільки від законів. (Вольтер)

Свобода означає відповідальність, ось чому більшість людей боїться її.
(Б. Шоу)

Свобода буває різною: свобода для і свобода від. (М. Етвуд)

Свобода – це право говорити людям те, чого вони не бажають чути.
(Дж. Оруелл)

Наша свобода – це те, що ми робимо, коли нас ніхто не бачить.
(М. Жванецький)

Свобода – це життя. Життя – це диво. Диво – це коли ти вільний.
(В. Даніль)

У Росії є свобода слова, але ніде не написано, що ви залишитесь на
свободі після сказаного. (М. Беляєв)

Втратити свободу може лише той, хто не вмів її захищати. (Вольтер)

Людина, владарюючи над іншими, втрачає власну свободу. (Ф. Бекон)

Права не дають. Права беруть. (М. Горький)

Наступним завданням буде вікторина

Вікторина „Свобода”

Що є візитівкою Сполучених Штатів Америки? (статуя Свободи)

Як насправді називається Острів Свободи? (Куба)

Скільки коштувала свобода Т. Шевченка? (2500 карбованців
асигнаціями за портрет В. Жуковського, який намалював К. Брюллов для
лотереї, розіграної для царської сім'ї)

Чого позбавляють людей, які скоїли злочин? (свободи)

Як звали президента ЧССР 1968–1975 років? (Людвік Свобода)

Яка революція висунула гасло: «Рабів до Раю не пускають»?
(Революція Гідності)

За що боролись гладіатори на чолі зі Спартаком? (за свободу з 74-го по
71-й рік до н. е.)

Маріанна є символом Франції. Що саме символізує Маріанна? (свободу
і розум)

Як називається найпопулярніша радіостанція у Європі? (Радіо Свобода,
або Вільна Європа, яку слухають 35 млн слухачів, а власником є Конгрес США)

Лідером якої політичної партії є Олег Тягнибок?

Яка революція висунула гасло: «Свобода. Рівність. Братерство»?
(Французька революція)

Як звати відомого американського письменника, автора книги „Велич Сатурна”, „Дао і Дхарма” (Роберт Свобода)

Як називають людей, несправедливо позбавлених свободи їх політичними супротивниками? (в'язні совісті)

Хто гарантує свободи і права громадян? (держава, Конституція)

На уявлення дітей про смисл життя, життєві плани і цілі великий вплив мають зустрічі з відомими людьми, захисниками Вітчизни. Під час таких зустрічей діти не лише дізнаються про досягнення і здобутки, а й про труднощі, які доводиться долати на шляху до мети, відмову від шкідливих звичок та якості, які потрібно виховувати самостійно, щоб досягти успіху.

Читацька конференція є способом долучення школярів до спадщини світової і української літератури, осмислення художніх творів. Читацькі конференції проводяться у бібліотеці, де є можливість підготувати виставку книг з проблеми, запросити до слова бібліотекаря. Така форма роботи допомагає школярам краще зрозуміти зміст та образи твору, дати етичну оцінку діям персонажів та їх цінностям, пошукам мети і засобів її досягнення, а також знайти для себе моральний взірець, приклад, який би спонукав до роботи над собою. Структура проведення читацької конференції залежить від теми, класу. Зокрема, якщо у 5–6-х класах вона проводиться у вигляді бесіди з елементами інсценізації, перегляду кінофільму чи мультфільму, то в 7–9-х класах може передбачати проектну діяльність, презентації, доповіді, повідомлення тощо.

Підбиваючи підсумки, вчитель звертає увагу дітей на найважливіші проблеми, які порушуються у творі, їх моральну значущість для людини та можливі шляхи вирішення.

Розділ 3. Виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності

Зорієнтованість українського суспільства на глибокі перетворення в усіх сферах життєдіяльності актуалізують потребу виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості, що ґрунтується на цінностях гідності, свободи, відповідальності, совісті та самодостатності, відмові від авторитаризму на користь гуманізму, забезпеченні самовиявлення та самореалізації. Питання виховання моральної самосвідомості старших підлітків набуває значущості в умовах загрози цілісності України, соціальної і економічної нестабільності, що загострює роль кожного у житті країни, усвідомлення себе як творця власного майбутнього і майбутнього країни, вибір життєвої мети та засобів для її досягнення.

3.1. Специфіка виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній роботі

Виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності здійснюють у процесі навчання та виховання у загальноосвітній школі та за її межами. На переконання А. Бодальова, однією з умов ефективного виховання є створення особливого науково організованого соціуму, що відрізняється від звичайного середовища вищими за змістом та інтенсивністю характеристиками спільної діяльності і спілкування, емоційно й інтелектуально насиченою атмосферою співпраці й творення [8, с. 26].

На слушну думку С. Гончаренка, позакласна діяльність – це частина навчально-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. Позакласна діяльність організовується і проводиться у позаурочний час органами дитячого самоврядування за активної допомоги і тактовного керівництва з боку педагогічного колективу [17, с. 365].

Специфіка позакласної виховної діяльності проявляється на рівні таких завдань: формування в учнів позитивної Я-концепції, яка характеризує

позитивне ставлення дитини до самої себе і об'єктивність її самооцінки; прищеплення школярам навичок співпраці, колективної взаємодії; формування потреби у продуктивній діяльності через безпосереднє ознайомлення з різними видами діяльності; формування морального емоційного, вольового компонентів світогляду дітей; розвиток їх пізнавального інтересу.

Перелічені завдання визначають основні напрями позакласної діяльності в досягненні її основної мети. Напрямами позакласної діяльності є навчальний, виховний і розвивальний.

Навчальний напрям позакласної діяльності, наприклад, не має такого пріоритету, як у навчанні. У позакласній діяльності він виконує роль допоміжного для більш ефективної реалізації виховного та розвивального напрямів. Навчальний напрям позакласної діяльності зосереджується на навчанні дітей певних навичок поведінки, колективного життя, навичок спілкування й ін. Розвивальний напрям орієнтований на розвиток психічних процесів школяра та його індивідуальних здібностей.

Зміст позакласної діяльності – це адаптований соціальний досвід, емоційно пережиті і реалізовані у власному досвіді дитини різноманітні аспекти людського життя: наука, мистецтво, література, техніка, взаємодія між людьми, мораль тощо. Специфіка змісту виховної позакласної діяльності характеризується: по-перше, превалюванням емоційного аспекту над інформаційним; по-друге, провідне значення має практична сторона знань, тобто зміст позакласної діяльності спрямовано на вдосконалення найрізноманітніших умінь і навичок.

Процесу виховання моральної самосвідомості старших підлітків передувала психологічна підготовка дітей. У нашому випадку важливо було створити умови для переживання дітьми гуманістичних цінностей на особистісному рівні через рефлексію та стимулювати до вироблення відповідної мотивації. У своєму дослідженні ми спиралися на положення І. Беха, згідно з яким „рефлексія розуміється як засіб усвідомлення суб'єктом

підгрунтя власних дій, як направленість мислення на себе, на власні процеси і власні продукти” [5].

Виховний процес у позакласній діяльності передбачає самостійний вибір і використання різноманітних методик виховання з урахуванням вікових особливостей, здібностей та інтелектуальних можливостей кожного вихованця. Особливість позакласної діяльності полягає у проектуванні таких педагогічних методик та виховних технологій, які б могли якнайповніше допомогти підліткам зорієнтуватися і самореалізуватися у складній ситуації [24].

Ефективною формою організації позакласної діяльності є колективна творча справа (КТС), технологія якої була розроблена ленінградським ученим, доктором педагогічних наук І. Івановим. Технологія КТС стає особливо актуальною під час виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності, оскільки побудована на гуманістичних основах. Вона охоплює чотири основні етапи.

На першому етапі перед школярами ставлять загальну мету, для дослідження якої їх об'єднують у групи (від 3 до 9 учнів). Кожна група пропонує свій варіант, проект досягнення визначеної мети. На цьому етапі діти об'єднуються задля реалізації загальної мети діяльності, а вчитель створює умови для мотивації цієї діяльності у кожної дитини.

На другому етапі, під час обговорення всіх варіантів виконання завдання вибирається один чи створюється зведений. Після цього вибирається рада справи з представників кожної групи. Це орган колективного управління, який розподіляє функції, обов'язки між усіма учасниками справи. Діти вчаться розуміти точку зору інших, домовлятися.

На третьому етапі рада справи здійснює підготовку і проведення окресленого проекту через розподіл доручень між групами, контроль за їх діями з метою надання необхідної допомоги.

Кожна група робить свій самостійний внесок в реалізацію загального проекту. На цьому етапі діти здобувають досвід колективної діяльності, вчаться розуміти один одного, надавати допомогу та інше.

На четвертому етапі відбувається обговорення проведеної справи щодо досягнень і недоліків. Кожна група аналізує свої дії, висловлюючи пропозиції на майбутнє.

Колективна творча справа чинить різнобічний вплив на кожну дитину, збагачує її особистий досвід [24].

Технологія організації позакласної виховної роботи передбачає: моделювання, практичне виховання і аналіз діяльності.

3.2. Тренінгова діяльність з виховання моральної самосвідомості старших підлітків

У процесі дослідно-експериментальної роботи передбачалося, що виховання такої гуманістичної цінності, як гідність здійснюватиметься під час тренінгу через об'єктивне оцінювання власних можливостей, позитивне самоствавлення, саморозвиток, самовдосконалення. Нами був розроблений тренінг для учнів 7–9-х класів, спрямований на виховання моральної самосвідомості, що дозволило старшим підліткам краще пізнати себе та інших. Тренінгову роботу ми не зводили лише до розвитку когнітивного компоненту (навчання), завдяки чому кожен учень мав змогу не тільки адекватно зрозуміти самого себе, корегувати власну самооцінку, а й сформувані відповідні моральні уміння і навички. Це сприяло покращенню міжособистісної взаємодії, залученню усіх дітей до гуманістично спрямованої діяльності.

Важливим було те, що під час тренінгу діти не отримували готових знань, а здобували їх самостійно, власною активністю. Зокрема, нами були проведені такі тренінгові заняття: „Самовиховання”, „Як долати роздратування та поганий настрій?”, „Ти і твоя самооцінка”, „Вчимося

поважати себе”, „Чому я заслуговую на повагу”, „Формуємо себе”, „Невербальне спілкування”, „Мистецтво спілкування”, „Пізнай себе та інших людей”, „Чи вмієш ти прощати?”, „Долаємо конфлікти”.

Наводимо приклади деяких тренінгових занять з виховання моральної самосвідомості старших підлітків.

ЗАНЯТТЯ 1. „САМОВИХОВАННЯ”

(за методикою О. Л. Главацької)

Мета: навчити постійно здійснювати самовиховання та самовдосконалення; ознайомити з такими поняттями: самовиховання, самовдосконалення, самодостатність, самоконтроль, самоволодіння, самостримування; забезпечити усвідомлення необхідності самовиховання, самовдосконалення своєї особистості; формувати мотиви самовиховання; формувати вміння та навички самовиховання; розробити індивідуальну програму самовиховання.

Слово вчителя. Як особливий вид діяльності, самовиховання вимагає активного усвідомлення особистістю власного „Я” (самосвідомість), стосунків з навколишнім світом (світогляду, свого життєвого досвіду, самого процесу роботи над собою).

Самовиховання передбачає певний рівень розвитку інтелекту, який виявляється у всьому, що стосується зміни свого „Я”. Тому робота над собою стає постійною, ефективною, якщо є зріла самосвідомість. Усвідомлення власної поведінки веде до самоспостереження, самоаналізу, самокритики. Обдумування своєї діяльності в навколишньому світі сприяє формуванню цілеспрямованості, високих ідеалів, мотивів – важливих спонукальних причин роботи над собою.

Ви вже не вважаєте себе дітьми, але вам ще далеко до дорослих. Найчастіше ви прагнете бути дорослішими зовні.

Саме особистості вашого віку відчують себе майже нарівні зі старшими у сім'ї, з батьками, прагнуть, коли доведеться, і діяти, як дорослі. Але як стати дорослим, поки що ви не завжди розумієте. Становлення

самостійності пов'язане з появою і захистом почуття справедливості і власної гідності, яке супроводжує утвердження особистості, її самосвідомості. Самосвідомість – це, насамперед, відчуття людиною ставлення до неї інших, розуміння своєї ролі серед людей, налагодження стосунків з навколишнім середовищем. Найважливішим елементом самосвідомості є поява думок про себе.

Формування особистості передбачає три основні компоненти: вплив соціального середовища; цілеспрямований виховний вплив суспільства на особистість через соціальні інститути та свідомий, цілеспрямований вплив людини самої на себе, тобто самовиховання. Перші два компоненти мають об'єктивний характер, третій – суб'єктивний, оскільки містить процеси, що відбуваються у свідомості людини: осмислення, оцінку, відбір тих позитивних зовнішніх впливів, які становлять основу її переконань, ідеалів, життєвих цілей, мотивів діяльності, звичок.

Самовиховання – найбільш інтенсивний розвиток сил і здібностей особистості, тому його успішний перебіг вимагає від неї відповідного рівня готовності. Така готовність потребує високого рівня самосвідомості, здатності до саморегуляції (волі) і розвитку. А. Кочетов вважає, що самовиховання містить такі три компоненти: активне осмислення себе та навколишнього світу, зорієнтована діяльність і пов'язана з нею здатність до саморегуляції поведінки залежно від обставин, потреба у розвитку. Усі зазначені компоненти належать до внутрішніх передумов самовиховання. Усвідомлена потреба в розвитку створює підставу для потреби у самовихованні.

Практичні завдання

Завдання 1. Складіть програму самовиховання (див. зразок).

Програма самовиховання

I. САМОПІЗНАННЯ

1. Стан здоров'я. Засоби фізичного вдосконалення.

2. Особливості темпераменту. Позитивні і негативні якості. Дії щодо удосконалення позитивних і усунення негативних якостей.

3. Особливості мислення.

4. Особливості пам'яті. Домінантний тип.

5. Правильне мовлення. Засоби удосконалення мовної культури.

6. Техніка читання.

7. Предмети, які засвоюю залюбки. Предмети, які вивчаю без бажання чи інтересу.

8. Особливості характеру, його зв'язок із темпераментом. Позитивні і негативні якості характеру, шляхи самовиховання.

9. Смысл понять „потрібно” і „хочу”.

10. Мої здібності, таланти. Їх відповідність професійному вибору.

11. Життєвий ідеал, покликання.

12. Регулювання емоцій, почуттів, поведінкових норм.

13. Поважати себе означає намагатися бути кращим, ніж ти є.

14. Поважати себе означає поважати інших.

15. Бути чесним із самим собою.

II. САМОСТАВЛЕННЯ

1. Самооцінка (адекватна, неадекватна).

2. Вплив самооцінки на ставлення до мене інших людей.

3. Як ти ставишся до себе, так ставитимуться до тебе й інші.

III. САМОРЕГУЛЯЦІЯ

Бути наполегливим в оволодінні обраною майбутньою професією. Встановити доброзичливі стосунки з педагогами та з їх допомогою домогтися успіхів у навчанні. Не приховувати недоліки перед педагогами, а за їх сприяння вдосконалювати себе.

Поважати батьків, допомагати їм, не проявляти незадоволення, бути ініціативними у виконанні батьківських доручень.

Систематично займатися фізкультурою і спортом. Бути корисним для людей, піклуватися про слабших і молодших, не проходити повз чуже горе.

Розпочату справу доводити до логічного завершення.

Домогтися, щоб емоції не випереджали розум. Перш ніж щось зробити чи сказати, обдумувати свої дії.

Не робити людям того, чого б не хотів, щоб робили тобі.

Виховувати у себе звичку володіти собою: заборонити підвищувати голос, обурюватися, бути необ'єктивним, не пригнічувати своє особисте „Я”, відстоювати свою думку спокійно, доказово, переконливо.

Аналізувати прожитий день, період, робити відмітки про позитивні і негативні справи у реалізації програми. Домогтися, щоб це стало системою.

Завдання для роздумів

Обґрунтуйте вплив самооцінки на життя та поведінку людини.

Сформулюйте правила об'єктивної самооцінки.

Запитання для самоконтролю:

Які компоненти відіграють важливу роль у самооцінці особистості?

Обґрунтуйте методіку самооцінювальної діяльності.

Обґрунтуйте зв'язок впливу думки та волі на саморегулюючий процес.

З'ясуйте значення саморегуляції у житті людини.

Проаналізуйте ситуацію:

Мати – п'яниця, батько кинув сім'ю. Вітчим у нетверезому стані, коли вдома немає матері „виховує” (б'є) хлопця. Хлопець його вдарив. Удар виявився смертельним. Як оцінити вчинок хлопця з позиції моральності? Ваш варіант виходу з такої ситуації.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому полягає суть регулюючих процесів?

Яка структура процесу саморегуляції?

Обґрунтуйте механізм самоуправління особистості.

Які методи саморегуляції є найефективнішими?

Практичні завдання

Накресліть модель-схему саморегуляції.

Поясніть такі ситуації на основі механізмів психологічного захисту (втеча, витіснення, проєкція, прояв, раціоналізація):

У будь-якому класному колективі є учень, який виступає в ролі винуватого („козла-відбувайла”). Які причини такого явища (з позиції цього учня)?

У будь-якому класі є відмінники. Зазвичай до них учні відчують подвійне почуття: з одного боку – повагу, визнання, а з іншого – заздрість, ворожість. Чому у деяких учнів виникає почуття ворожості?

Підбиття підсумків

ЗАНЯТТЯ 2. „ЯК ДОЛАТИ РОЗДРАТУВАННЯ ТА ПОГАНІЙ НАСТРІЙ?”

Мета: розвивати здібності до рефлексії, самоаналізу і самоконтролю, вміння усвідомлювати свої емоції і конструктивно їх виражати. Тренувати комунікативні навички, напрацювати новий досвід, актуалізувати особистісні ресурси, навчити долати погані настрої.

Матеріали і обладнання: маркери різних кольорів, аркуші формату А 4, зошити, ручки, фломастери, дошка, крейда, легкий м'яч та надувні кульки, індивідуальні бланки до самодіагностики (за кількістю присутніх).

Хід заняття:

Привітання

Інформаційне повідомлення вчителя про тему і цілі заняття.

Вправа „Подорож у дитинство”

Мета: познайомитися, налаштуватися на роботу. Відпрацювати комунікативні навички, стимулювати процеси самопізнання і самоідентифікації.

Матеріали: надувна кулька, на якій маркером можна намалювати веселе усміхнене личко.

Інструкція. Сьогодні ми познайомимося з Містером Кулькою. Передаючи його по колу, розкажіть йому коротко про себе – як вас називали, коли ви були маленькими, яку казку ви найбільше любили, на якого казкового героя схожі і чому.

Інформація для вчителя. Вправа заснована на принципах казкотерапії, є одночасно діагностичною і може дати багато інформації про людину. Улюблений сюжет і герой, з яким людина себе ідентифікує, – не що інше, як життєвий сценарій і стереотип поведінки на певному етапі життя.

Рефлексія. Що ви відчували, коли згадували про дитинство?

Вправа „Рука”

Мета: встановити характер внутрішньогрупових відносин, виявити лідера. Активізувати групу, налаштувати на роботу, об'єднати в узгоджені пари для виконання наступної вправи.

Інструкція. Зараз ми проведемо один експеримент – з'ясуємо, наскільки ви навчилися розуміти один одного. Встаньте в коло, подивіться уважно в очі кожному учаснику. Кожний з вас мовчки, очима знайде собі пару. На це дається приблизно півхвилини. За моєю командою „Рука” ви миттєво вказуєте рукою на людину, яка становить з вами пару. Звертаю вашу увагу, що пальцем показувати не варто – витягніть руку у бік партнера долонею вгору.

Інформація для вчителя. Якщо виявиться, що кілька підлітків вказали на одну і ту ж людину, а в інших учасників немає пари, то вправа повторюється (пари, що склалися, цього разу не беруть участі). Важливий не стільки сам результат, коли учасники об'єднуються в узгоджені пари, скільки процес: реакція групи на вибування одного або декількох учасників, яких ніхто не вибрав або які нікого не вибрали; реакція учасників, яким здавалося, що вони домовилися з партнером про взаємний вибір, а той вибрав когось іншого і т.д. Вищий показник згуртованості групи – миттєва її реакція на вибування, виключення зі своїх лав деяких членів і її чутливість до відчуття відчуженості, відірваності від групи, що іноді виникає в учасників.

Рефлексія

- Чи вдалося домовитися з першого разу?
- Як ви оцінюєте вираз „розуміти один одного по очах”?
- Як ви думаєте, що заважає такому розумінню?
- Що могло б допомогти?

Вправа „Аукціон”

Мета: збагатити знання учнів та обмінятися власним досвідом щодо подолання роздратування і поганого настрою. Розширити обрій адаптивних можливостей школярів.

Матеріали і обладнання: дошка, крейда, особисті щоденники, ручки.

Інструкція. Якщо пам'ятаєте, ми вже не раз працювали за методом мозкового штурму. Завдання: назвіть якомога більше способів подолання поганого настрою.

Інформація для вчителя. Усі способи записуються на дошці, потім починається обговорення. При цьому не повинні порушуватися права інших людей. Зверніть увагу дітей на те, що не всі способи можуть бути корисними і прийнятними для людини (наприклад, деструктивні). Прийнятні для себе способи діти „купують” і записують у свої щоденники. “Покупців” на кожен „лот” може бути декілька.

Рефлексія. Чому ми це робили? Чи дізналися ви з цієї вправи щось нове і корисне для себе?

Вправа „Я і моя впевненість”

Мета: сприяти чіткому усвідомленню різниці між почуттями впевненості та невпевненості у собі, навчити свідомо керувати проявами своєї зовнішньої поведінки та переводити її у внутрішній план. Психотерапевтична вправа.

Інструкція. Сядьте якомога зручніше, розслабтеся. Заплющте очі і уявіть, що ви перебуваєте у великій кімнаті з двома дзеркалами на протилежних стінах. В одному з них побачте своє відображення. Ваш

зовнішній вигляд, вираз обличчя, поза – все говорить про крайній ступінь невпевненості. Ви чуєте, як боязко і тихо ви говорите, а ваш внутрішній голос постійно твердить „Я найгірший з усіх”. Намагайтеся абсолютно злитися зі своїм відображенням у дзеркалі і відчутти повне занурення у болото невпевненості. З кожним подихом підсилюйте відчуття остраху, тривоги, боязливості. А тоді повільно вийдіть із дзеркала та відмітьте, як ваш образ стає все більш тьмяним і, нарешті, зовсім згасає. Ви вже ніколи до нього не повернетесь.

Повільно оберніться та подивіться на своє відображення в іншому дзеркалі. Ви – впевнена у собі людина! Пам'ять підказує три події вашого життя, коли ви були „на коні”. Пригадайте звуки, запахи, що супроводжували тоді ваше відчуття впевненості. Ваш внутрішній голос прорвався назовні: «Я вірю в себе! Я впевнений у собі!» (повторюйте хором). Наповніть себе відчуттям впевненості, нехай воно подібно до легкої хмаринки охоплює ваше тіло. Додайте музики впевненості, запахів. Намагайтеся побачити символи, уявіть напис золотими літерами „Я ВПЕВНЕНИЙ У СОБІ”. Можете розплющити очі.

Самодіагностика. Методика виявлення тривожності (Кондаша)

Матеріали і обладнання: бланки методик з „ключами” за кількістю присутніх, ручки.

Інструкція. Зараз я вам роздам бланки. У них описано ситуації, з якими ви часто стикаєтесь в житті. Деякі з них можуть бути для вас неприємними, викликати хвилювання, неспокій, тривогу, навіть страх. Уважно прочитайте кожне речення і обведіть кружком одну з цифр:

0 – якщо ситуація абсолютно не здається вам неприємною; 1 – трохи хвилює вас; 2 – ситуація достатньо неприємна і викликає такий неспокій, що ви вважали б за краще уникати її; 3 – ситуація дуже неприємна, викликає сильний неспокій, тривогу; 4 – ситуація вкрай неприємна, ви не можете її перенести, вона викликає у вас дуже сильний неспокій і навіть страх.

БЛАНК МЕТОДИКИ

Прізвище та ім'я _____ Вік _____ Дата _____

1. Відповідати біля дошки	01234
2. Піти в будинок до незнайомих людей	01234
3. Брати участь у змаганнях, конкурсах, олімпіадах	01234
4. Розмовляти з директором школи	01234
5. Думати про своє майбутнє	01234
6. Вчитель дивиться у журналі, кого б запитати	01234
7. Тебе критикують, за щось дорікають	01234
8. Спостерігають за тобою під час роботи
(розв'язання завдання)	01234
9. Пишеш контрольну роботу	01234
10. Після контрольної вчитель називає оцінки	01234
11. На тебе не звертають уваги	01234
12. У тебе щось не виходить	01234
13. Чекаєш батьків з батьківських зборів	01234
14. Тобі загрожує неуспіх, провал	01234
15. Чуєш за своєю спиною сміх	01234
16. Складаєш іспити в школі	01234
17. На тебе сердяться (незрозуміло чому)	01234
18. Виступаєш перед великою аудиторією	01234
19. Має відбутися важлива, вирішальна справа	01234
20. Не розумієш пояснень вчителя	01234
21. З тобою не згодні, суперечать тобі	01234
22. Порівнюєш себе з іншими	01234
23. Перевіряються твої здібності	01234
24. На тебе дивляться як на маленького	01234
25. На уроці вчитель несподівано ставить тобі питання	01234
26. Замовчали, коли ти підійшов	01234
27. Оцінюється твоя робота	01234

28. Думаєш про свої справи 01234
29. Тобі треба прийняти для себе рішення 01234
30. Не можеш впоратися з домашнім завданням 01234

Методика охоплює ситуації трьох типів:

- ситуації, пов'язані зі школою, спілкуванням з учителями;
- ситуації, що актуалізують уявлення про себе;
- ситуації спілкування.

КЛЮЧ ДО МЕТОДИКИ

Види тривожності	Номер пункту шкали									
Шкільна	1	4	6	9	10	13	16	20	25	30
Самооцінна	3	5	12	14	19	22	23	27	28	29
Міжособистісна	2	7	8	11	15	17	18	21	24	26

Підрахуйте загальну суму балів окремо по кожному розділу шкали і за шкалою загалом.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Дівчатка:

Рівень тривожност	Загальна	Шкільна	Самооцінна	Міжособистісна
Дуже низький	менше ніж 30	менше ніж 7	менше ніж 11	менше ніж 7
Норма	30-62	7-19	11-21	7-20
Підвищений	63-78	20-25	22-26	21-27
Високий	понад 79	понад 26	понад 27	понад 28

Хлопчики:

Рівень тривожност	Загальна	Шкільна	Самооцінна	Міжособистісна
Дуже низький	менше ніж 17	менше ніж 4	менше ніж 4	менше ніж 5
Норма	17-54	4-17	4-18	5-17
Підвищений	55-73	18-23	19-25	18-24
Високий	понад 74	понад 24	понад 26	понад 25

Підбиття підсумків заняття, рефлексія

Що ви зараз відчуваєте?

Що корисного і потрібного для вас було на занятті?

Побажання вчителю, групі. «Запечаткування» щоденників.

Домашнє завдання. Провести „інтерв'ю” з близькими на тему „Як ви справляєтеся з роздратуванням і поганим настроєм?”

Прощання

3.3. Виховні години для учнів 7–9-х класів з виховання моральної самосвідомості

Розроблені нами виховні години для учнів 7–9-х класів з виховання моральної самосвідомості, на яких порушуються проблеми особистісної, людської та національної гідності, формування почуття самодостатності, відповідальності, свободи тощо. Наводимо приклади розробок виховних занять для учнів 7–9-х класів, спрямованих на виховання моральної самосвідомості.

Виховна година на тему: „Правильно оцінюючи себе, ми здатні впливати на своє майбутнє”

Мета: виховувати у дітей ціннісне ставлення до себе, ознайомити дітей з поняттям „самооцінка”, „самовиховання”, формувати навички роботи над собою.

Ключові поняття: самооцінка, самоповага, самовиховання.

Форми і методи роботи: пояснення, бесіда, обговорення, творчі завдання, тренінг, тест „Рівень Вашої самооцінки”, вправи „Перевір свою самооцінку”, „Чого бажаю я та чого очікують від мене інші”, „10 подій”, диспут „Що означає цікава людина?”

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Слово вчителя. Не завжди думка інших людей про нас здається нам справедливою, не завжди збігається з нашою. Особливо, якщо ця думка негативна. Кожна людина повинна бути трішечки психологом, намагатися усвідомити себе: Хто я? Який я? У чому моє призначення? Особистість, яка свідомо займається самовдосконаленням, самовихованням, оволодіває культурою людських взаємин, за допомогою волі будує свій характер і прагне до ідеалу.

Самовиховання – це здатність особистості до регулювання своєї поведінки і діяльності, удосконалення моральних якостей, подолання фізичних, психічних вад, зміцнення здоров'я, розвитку волі, характеру, емоційної, інтелектуальної сфер, моральних якостей. Самовиховання – це спосіб виявлення індивідуальності людини, її розвитку, власної самореалізації. Без цього чинника практично неможливе становлення особистості. Самовиховання залежить від способу життя, від рівня педагогічної та загальної культури людини, від її світогляду, від сили, слабкості або бездіяльності вольових чинників. Без волі перетворення бажаного на дійсність неможливе. Брак волі – основна або одна з основних причин нездатності особистості до самовиховання.

Така неспроможність виявляється у невмінні концентрувати свої духовні, діяльні зусилля для вироблення й удосконалення власних фізичних, психічних властивостей. Нерозвиненість особистості, суперечливість її світогляду, брак волі, відсутність досвіду роботи над собою можуть стати причинами нездатності людини до самовиховання. Важливо, щоб зовнішні впливи на особистість та її внутрішня робота над собою не протистояли, а доповнювали одна одну, щоб самовиховання стимулювалося і розвивалося.

Отже, завдяки самовихованню розширюється сфера розвитку людини, без самовиховання не буває повноцінного розвитку особистості, не може сформуватися її самостійність, відповідальність. Аналіз біографій, мемуарів великих людей, таких як Сократ, Л. Толстой, О. Шмідт та багатьох інших

свідчить, що у виробленні цілісного світогляду, працьовитості, інтелектуальної, професійної, моральної та інших видів культури, у відновленні втраченого здоров'я, виключна роль належала самовихованню. Відомий письменник В. Пікуль у бесіді з кореспондентом акцентував увагу на тому, що він сам виховував свій характер за тяжких, складних часів на „Мартині Ідені” Джека Лондона й що лише невтомна праця душі спроможна сформувати особистість.

Великий вплив на життя та поведінку людини має така якість, як самооцінка. Самооцінка – оцінка себе, своєї діяльності, своїх можливостей, спрямованості, активності, свого становища в колі друзів, а також ставлення до оточуючих, і не менш важливим є критичне ставлення до своїх здібностей і можливостей. Самооцінка показує, як людина оцінює себе. Її оцінка може бути правильною (адекватною), коли думка людини про себе збігається з тим, якою вона є. А коли людина оцінює себе необ'єктивно і її думка значно розходиться з тим, якою її вважають інші, то така самооцінка є неправильною (неадекватною). Неадекватна самооцінка може бути завищеною або заниженою. Людина із завищеною самооцінкою переоцінює свої можливості, особисті якості, нетерпима до чужої думки й оцінок, для неї характерні внутрішні конфлікти й навіть психічні розлади. Особистість із заниженою самооцінкою недооцінює власні можливості і якості, вона може стати пасивною, боязкою, безініціативною, що теж призводить до внутрішніх конфліктів. Самооцінка людини формується під час спілкування, у тому числі в шкільні роки. Успіхи в навчанні сприяють формуванню адекватної самооцінки.

Добра думка про себе – це вже половина щастя.

Практична робота. Вчитель пропонує дітям послухати притчу:

Притча „Два верблюди”

Йдуть пустелею два верблюди. Втомилися. Зупинилися. Один верблюд дивиться на іншого, а потім як плюне на нього.

- За що? За що ти на мене плюнув? За те, що я кожен день працюю, без води, без їжі? Плюю на себе, тягаю вантажі... І за це ти на мене плюнув? – сказав постраждалий верблюд.

- Ти на себе плюєш – і іншим хочеться!

Запитання для обговорення:

- Чого навчає нас притча?
- Чому неповага до себе породжує неповагу з боку інших?
- Що означає поважати себе?

Вправа „Перевір свою самооцінку”

Із запропонованих слів потрібно скласти два рядки по 20 слів у кожному. У перший рядок вписуються слова, які характеризують позитивні риси людини, у другий – негативні якості. Отже, перший рядок становить позитивну множину, другий – негативну. Це еталони. Потім слід з двох рядків вибрати ті слова, які характеризують вашу особистість на цей момент. Причому орієнтуватися потрібно не на міру вираження, а лише на її наявність чи відсутність.

Охайність	Довірливість	Дотепність
Безтурботність	Повільність	Байдужість
Вдумливість	Недовірливість	Розважливість
Запальність	Мстивість	Рішучість
Сприйнятливність	Мрійливість	Забудькуватість
Гордість	Наполегливість	Самовпевненість
Грубість	Ніжність	Стриманість
Доброта	Невимушеність	Співчуття
Довірливість	Нервозність	Сором'язливість
Життєрадісність	Нерішучість	Терпеливість
Турботливість	Чуйність	Боягузливість
Заздрість	Педантичність	Захопленість
Соромливість	Рухливість	Упертість
Злопам'ятність	Підозрілість	Поступливість
Щирість	Принциповість	Холодність
Вишуканість	Поетичність	Ентузіазм
Вередливість	Презирливість	Поміркваність

Обробка результатів:

Для кожної множини потрібно підрахувати кількість тих рис, які належать особистості, та поділити на загальну кількість слів у цьому еталонному ряду. Якщо коефіцієнт за позитивною множиною наближується до одиниці, то, ймовірно, особистість переоцінює себе. Коефіцієнт за негативною множиною, близький до одиниці, свідчить про недооцінку своєї особистості та про підвищену самокритичність. Коефіцієнт за негативною множиною, близький до нуля, вказує на підвищену самооцінку. Коефіцієнт за позитивною множиною, близький до нуля, вказує про недооцінку себе. Коефіцієнт, близький до 0,5, свідчить про нормальну середню самооцінку.

Тест „Рівень Вашої самооцінки”

Поставте собі бали залежно від відповідей на кожне питання:

дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, інколи – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

- Я оцінюю власну поведінку.
- Мені б хотілося, щоб мої дії частіше схвалювали інші.
- Мені не вистачає впевненості в собі.
- Я боюся виглядати дурнем.
- Зовнішній вигляд інших кращий, ніж мій.
- Мені хочеться, щоб друзі мене підбадьорювали.
- Постійно почуваю свою відповідальність за роботу.
- Я переживаю за своє майбутнє.
- Багато хто до мене ставиться погано.
- Я проявляю менше ініціативи, аніж інші.
- Я переживаю за свій психічний стан.
- Я боюся виступати перед незнайомими людьми.
- Я часто роблю помилки.
- Я не вмію розмовляти як слід з людьми.
- Я занадто скромна людина.

- Моє життя приносить небагато користі.
- Я не маю з ким поділитися своїми думками.
- Однокласники чекають від мене дуже багато.
- Однокласники не особливо цікавляться моїми досягненнями.
- Я відчуваю, що люди мене не розуміють.
- Я не відчуваю себе в безпеці.
- Я часто хвилююся даремно.
- Я відчуваю себе ніяково, коли заходжу в кімнату, де вже сидять люди.
- Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною.
- Я відчуваю свою скутість.
- Я впевнен(а), що люди майже все сприймають краще, ніж я.
- Мені здається, що зі мною може статися якась неприємність.
- Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.
- Як шкода, що я не така(ий) компанійська(ий).
- У суперечках я відстоюю свою правоту тільки тоді, коли впевнена(ий).

Перевірте результати. Якщо Ви набрали:

Від 0 до 25 балів – Ви повністю впевнені у своїх діях.

Від 26 до 45 балів – у Вас середній рівень самооцінки.

Від 46 і вище – Ви володієте низьким рівнем самооцінки (переживаєте, коли Вам роблять критичні зауваження, сумніваєтесь у правильності своїх дій).

Вправа „10 подій”

Опишіть, будь ласка, в етичному щоденнику п'ять найкращих подій у своєму житті і п'ять найгірших подій. Питання до учнів:

1. Як ви вважаєте, чому ці події відбулися?
2. Ваше ставлення до цих подій?
3. Чи хотілося б вам, щоб ці події відбулися знову?

Підсумок заняття. Вчитель підбиває підсумок заняття за допомогою запитань:

- Чому важливо об'єктивно оцінювати себе?

- Які проблеми можуть виникнути в житті через відсутність адекватної самооцінки?

Позакласна робота:

Диспут „Чи можна створити себе і своє майбутнє?”

- Що означає створити себе?
- Чи можете ви навести приклади людей, які створили себе?
- Що потрібно враховувати, щоб стати справжньою особистістю?
- Як особиста самооцінка впливає на особистісне зростання?

Виховна година на тему: „Чому я заслуговую на повагу”

Мета: активізувати процеси самопізнання і самоідентифікації, сформувати і закріпити впевненість у собі. Підтримати уявлення школярів про власну значущість, цінність, унікальність.

Вправа „Незакінчені речення”

Мета: актуалізувати процеси самоідентифікації і самовираження.

Інструкція. Пропоную вам по черзі закінчити речення за такою схемою: „Добридень. Мене звать..., найбільше мені подобається..., але я не люблю, коли.... Мене поважають за ...”.

Рефлексія. Що ви відчуваєте, коли говорите про себе, про свою особу?

Вправа „Я не такий, як усі. Всі люди різні!”

Мета: зняти емоційну напругу, формувати і закріплювати адекватну самооцінку підлітків.

Інструкція. У вас є 5 хвилин, щоб намалювати радість (конкретно або абстрактно). Малюнки ви не підписуєте і вкладаєте до „Скриньки”, ми їх перемішаємо та кожний з вас потім знайде свій.

Інформація для вчителя. Непогано, якщо кожен розповість про свій малюнок – що, чому намальовано, які відчуття викликало завдання, з чим в учня асоціюється радість.

Рефлексія

- Чи легко було впізнати свій малюнок?

- Чи багато однакових малюнків?
- Які думки і відчуття викликали у вас вправи?
- Що сподобалося? Не сподобалося?
- Побажання вчителю і однокласникам.

Методика „Постав собі реальну оцінку”

Продумайте запропоновані твердження, оцінюючи на окремому аркуші за 4-бальною системою своє ставлення до них. При цьому бали повинні означати таке: Я думаю про це: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

1. Мені хочеться, щоб мої товариші підбадьорювали мене.
2. Постійно відчуваю свою відповідальність щодо роботи.
3. Я хвилююсь за своє майбутнє.
4. Багато хто мене ненавидить.
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Я хвилююсь за свій психічний стан.
7. Я боюсь виглядати дурнем.
8. Зовнішній вид інших набагато кращий, чим мій.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто припускаюсь помилок.
11. Як шкода, що я не вмю говорити як належить з людьми.
12. Як шкода, що мені не вистачає впевненості в собі.
13. Я занадто скромний.
14. У моєму житті немає користі.
15. Багато людей неправильної думки про мене.
16. Мені ні з ким поділитися своїми думками.

0–12 балів – високий рівень – означає, що людина, переважно, не має комплексу неповноцінності, вона правильно реагує на поради інших і рідко сумнівається у своїх діях;

12–22 бали – середній рівень – говорить про те, що людина рідко страждає від комплексу неповноцінності і лише час від часу намагається підлаштуватися під думку інших;

22–60 балів – низький рівень – сигналізує про те, що людина хворобливо переносить критичні коментарі на свою адресу, старається завжди рахуватися з думкою інших і часто страждає від комплексу неповноцінності.

Міні-тренінг

1. Виявіть не менше семи своїх дуже давніх рис, „з дитинства”, і семи більш пізніх, які вам вдалося сформувати самостійно.

2. Як ви оцінюєте себе:

а) переоцінюєте;

б) недооцінюєте.

3. Назвіть найважливіші якості вашого характеру.

4. Напишіть власні правила життя.

5. Як ви вважаєте, ваш характер сформований переважно за інстинктом, чи за темпераментом, чи всупереч тому або іншому, чи їм обом?

6. Які, по-вашому, основні суперечності “живуть” у вас?

7. Навчіться бачити себе у будь-якому новому колективі (навіть якщо це черга у магазині) як особистість, що проходить три стадії: адаптацію, становлення, інтеграцію.

8. У чому полягає ваша індивідуальність?

9. Навчіться бачити і дивитися збоку на ті соціальні ролі, які ви граєте.

Етична бесіда на тему:

„Жити гідно не забороняється нікому” (Е. Роттердамський)

Питання для обговорення:

1. Що таке гідність? Що мають на увазі, коли говорять про почуття людської гідності?

Гідність – це сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості. Усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку.

Почуття людської гідності – це повага до самого себе, уміння дорожити своєю честю, своїм ім'ям; чутливість в оцінюванні власної поведінки, прагнення до морального вдосконалення.

2. Яку людину можна назвати гідною?

3. Як ви вважаєте, чи потрібна людині гідність? Як впливає це почуття на саму людину і людей, які її оточують?

4. Що в людині передусім вказує на її гідність?

5. Чи допомагає почуття гідності ставати кращим? Підтвердьте це прикладами з власного життя.

6. Що ви уявляєте собі, коли чуєте слово „гідність”?

Вправа «Афоризми і прислів'я»

1. Прочитайте висловлювання. Чи погоджуєтесь Ви з наведеними твердженнями? Обґрунтуйте свою думку.

Не сильні кращі, а чесні. Честь і власна гідність – сильніші за все (Ф. Достоєвський).

Людина повинна поважати саму себе і вважати себе гідною найвищого (Гегель).

Сам себе не поважаєш – й інші тебе не будуть поважати (Японське прислів'я).

Велика помилка думати про себе більше, ніж потрібно, і цінувати себе менше, ніж вартуєш (І. Гете).

2. Пригадайте прислів'я і приказки про честь і гідність людини, поясніть їх зміст.

Слово вчителя. Людина з почуттям та усвідомленням власної гідності, самоповаги, самоцінності й самодостатності виступає як розгорнута, зріла індивідуальність.

Складіть твір на тему: „Всі початі справи прагну доводити до кінця”.

Підбиття підсумків роботи на занятті проводять у формі бесіди.

Виховна година на тему: „Чи відповідальна ти людина”

Мета: дати інформацію про загальні принципи, на яких заснована відповідальність.

Ключові поняття: відповідальність, особистість, найвища цінність.

Форми і методи роботи: розповідь, пояснення, „мозковий штурм”, вправи.

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Вчитель мотивує дітей до заняття за допомогою запитань:

- Що, на Вашу думку, означає бути відповідальним?
- Яке значення має відповідальність у житті людини?

Слово вчителя. Відповідальність означає спроможність індивіда правильно зрозуміти потреби інших людей, так, як свої особисті. Людина тоді поводитися відповідально стосовно інших, коли поважає в них особистість. Бути відповідальними означає вміння керувати власною поведінкою.

Відповідальна поведінка супроводжується почуттям відповідальності, яке може виступати у позитивній чи негативній формі. Позитивна форма – це почуття своєї значущості, відчуття певної влади над подіями, а також, відповідно, поважне ставлення до людей. Негативна форма відповідальності – це відчуття бентежності, невпевненості у собі, страх „зіпсувати справу” недосконалістю своїх знань і вмінь.

Нести відповідальність означає приймати на себе всі наслідки своїх вчинків. Відповідальній поведінці протистоїть безвідповідальна – це вчинки, які відбуваються без урахування наслідків для себе та інших.

Безвідповідальність завжди пов'язана з байдужістю й легковажністю або з надмірною самовпевненістю. Насамперед, безвідповідальність означає спробу перекласти наслідки своїх вчинків на інших.

Вправа „Що таке відповідальність”

Дайте письмову відповідь на запитання:

Які якості особистості із перелічених нижче найяскравіше характеризують відповідальність? (випишіть в етичні щоденники не більше 5 відповідей):

- громадська активність
- наполегливість у досягненні мети
- відповідальне ставлення до справи
- самостійність у прийнятті рішень
- вірність у виконанні обов'язку
- готовність відповідати за наслідки власних дій
- вміння підкоряти особисті інтереси загальним
- ініціативність
- старанність
- пунктуальність
- самодисципліна
- витримка
- терплячість
- цілеспрямованість
- чесність
- принциповість у критиці недоліків
- єдність слова і дій
- толерантність
- здатність особистості до співпереживання
- чутливість до чужого болю.

Рефлексія. Чи впливає прагнення бути відповідальним на ваш інтелектуальний і духовний розвиток? У чому вбачаєте значення виховання почуття відповідальності для людини?

Мозковий штурм „Що заважає людям поводитися відповідально”

Учитель пропонує учням висловити свої думки про те, що заважає людям поводитися відповідально, і записує відповіді на дошці.

Після проведення мозкового штурму слід узагальнити відповіді учнів і дати (в разі потреби) подану нижче інформацію.

- Перешкоди на шляху до відповідальної поведінки.
- Бути самим собою важко.
- Тільки егоїсти роблять те, що хочуть.
- Чому я маю визнавати заслуги інших.
- Мені соромно говорити те, що я думаю про себе.
- Якщо хтось відмовляє мені, це означає, що він мене не поважає.
- Важко оцінити себе самому.
- Зарозумілість так само шкодить стосункам, як і надмірна сором'язливість.
- Я не хотів би говорити про свої думки й почуття, бо не хочу турбувати інших своїми проблемами.

Вправа “Відповідальність – безвідповідальність”

Поставте “+” у колонку залежно від того, вважаєте ви твердження відповідальним чи безвідповідальним.

Твердження	Безвідповідальне	Відповідальне
1. Я усвідомлюю, що сказане мною було грубим, і те, чого я дійсно хочу, це залишитися друзями.		
2. Вона сказала, що я зможу це зробити.		
3. Усе залежить від того, як на це подивитися.		
4. Ніхто не говорив мені, що я повинен був...		
5. Я засмутився після того, як подивився цей фільм.		
6. Я знаю, що правий, і не має значення, що ти говориш.		
7. Я не забуду більше підручник. Я покладу його зараз у портфель.		
8. Я хотів би мати більше друзів.		
9. Якщо я буду дружелюбнішим, у мене буде більше друзів.		
10. Хоча мені і було дуже боляче того разу, однак я все ж дещо виніс із цього досвіду.		
11. Люди завжди насміхаються наді мною.		
12. Я поважаю твою думку.		
13. Я приймаю твою точку зору.		
14. Я згоден з тим, що ти говориш.		

Обговорення.

Вправа “Ситуації відповідальності”

У кожній із запропонованих ситуацій Ви поведетеся відповідально і безвідповідально. Поставте “+” у відповідній колонці (В. І. Тернопільська).

Ситуації	Безвідповідальне	Відповідальне
1. Ви відчуваєте себе сильним і впевненим. 2. Ви відчуваєте себе слабким і безпорадним. 3. Ви знаєте, що зможете вирішити проблему. 4. Ви впевнені, що проблема надто складна, щоб її вирішити. 5. Ви запитуєте себе, який урок ви бажаєте винести з того, що сталося. 6. Ви вважаєте себе смішним і безпорадним, коли робите помилки. 7. Ви чекаєте, що трапиться щось хороше. 8. Ви отримуєте задоволення від того, що зараз робите. 9. Ви покладаєтесь на те, що батьки не дозволять вам потрапити в неприємну ситуацію. 10. Ви вважаєте, що вчинили правильно.		

Обговорення.

Виховна година на тему: „Як пов’язана відповідальність з почуттям обов’язку?“

Мета: навчитися дотримуватись даного слова; виконувати взяті на себе зобов’язання та обіцянки; узгоджувати свободу і відповідальність.

Ключові поняття: відповідальність, обов’язок, моральність.

Форми і методи роботи: розповідь, пояснення, „мозковий штурм”, метод незакінченого речення, вправи, аукціон гуманістичних знань, диспут.

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Вчитель мотивує дітей до заняття за допомогою запитань:

1. Що таке відповідальність?
2. За кого і за що людина повинна відчувати відповідальність?
3. Як ви ставитеся до безвідповідальних людей? Яким би стало наше життя, якщо б усі люди були безвідповідальними?
4. Як пов’язана відповідальність з почуттям обов’язку?

Слово вчителя. Суть відповідальності полягає не лише в завданні, яке людина має виконати, не у вчинку, якого вимагають від неї певні обставини чи суспільні норми, а насамперед у тих діях, які вона могла б здійснити. Відповідальність є усвідомленою свободою конкретної особистості у прийнятті моральних рішень, виборі цілей та адекватних засобів їх досягнення. Відповідальність ні в якому випадку не суперечить особистій свободі, вона є логічним її виявом, детермінантою її діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність та поведінку особистості, її життя у соціумі.

Відповідальність відображає не лише ставлення до інших, а й до себе та характеризує самовідповідальність.

Практична робота

Для закріплення знань і уявлень про поняття гуманістичної моралі проводимо аукціон гуманістичних знань.

Мета: з'ясувати рівень володіння учасниками поняттями про гуманістичні цінності.

Технологія проведення аукціону: перед початком усі, хто бажає, закріплюють таблички з номерами, які дають їм право брати участь у торгах.

Після цього починаються торги: ведучий оголошує товар (сувеніри, зроблені учнями) і його початкову ціну – конкретні запитання гуманістичного змісту. Звучить гонг. На обдумування відводиться одна хвилина, після чого звучить гонг, і ведучий починає опитувати всіх по черзі у такому порядку, як вони підняли руку з табличками.

Якщо відповідь першого учасника правильна, ведучий б'є гонг – товар вважається проданим. Коли відповідь неточна або потребує доповнення, ведучий звертається до інших учасників. Чия відповідь буде найточнішою, той оголошується покупцем товару.

Запитання для аукціону можуть бути такими:

- Як Ви розумієте поняття „самопізнання”?
- Чим Ви відрізняєтесь від однолітків?

- Що, на Вашу думку, означає бути відповідальним?
- Яке значення має відповідальність у житті людини?
- У чому проявляється відповідальність?
- Чи доводилося Вам проявляти відповідальність і за яких обставин?
- Підберіть антонім до поняття „людяність”.
- Які обов’язки є у Вас? Чим повсякденні обов’язки відрізняються від моральних?
- Чи поділяєте ви думку Гегеля: „Обов’язки людини поділяються ... на чотири види: 1) на обов’язки перед самим собою; 2) перед сім’єю; 3) перед державою і 4) перед іншими людьми”?
- Як Ви розумієте свій обов’язок стосовно інших людей?
- Чи існує в людини обов’язок перед самою собою? Якщо так, то як Ви його виконуєте?
- Як розвинути в собі почуття обов’язку? З чого воно складається?
- Як людина може виконати свій обов’язок перед суспільством?

Диспут на тему: „Чи мусимо ми жити інакше, щоб вижити?”

Обговорювались питання моральної відповідальності підлітків перед собою, друзями, батьками, суспільством.

Учням пропонувалося навести приклади того, як безвідповідальне ставлення до обов’язків може завдати шкоди людству.

Вправа „Фантастична розповідь”

Школярам дається завдання написати один про одного невеличку розповідь у фантастичній формі. Після того, як хтось прочитає розповідь, усі намагаються вгадати, про кого йшлося.

Далі відбувається колективне обговорення розповідей, під час якого кожен може вказати на справедливість чи, навпаки, необґрунтованість твердження. Робота над вправою завершується самоаналізом особистісних якостей.

„Мозковий штурм”. Поміркувати над темою „Ентузіазм + професіоналізм = відповідальність”. Спонукаючи учнів замислитися над категоріями відповідальності й обов’язку, допомогти їм усвідомити важливість почуття обов’язку й відповідальності у власній життєдіяльності. Допомогти підліткам усвідомити, що все, що з ними відбувається, – це результат їх власного вибору; навести приклад того, як людині важко брати на себе відповідальність за власне життя, якщо вона не усвідомлює цю можливість; навчити їх підтримувати один в одному почуття відповідальності й обов’язку.

Етична бесіда за такими запитаннями:

1. Що таке відповідальність? (*Відповідальність – це покладений на когось або взятий на себе обов’язок відповідати за певну ділянку роботи, справи, за чийсь дії, вчинки, слова.*)
2. За кого і за що людина повинна відчувати відповідальність?
3. Як ви ставитеся до безвідповідальних людей? Яким би стало наше життя, якщо б усі люди були безвідповідальними?
4. Як пов’язана відповідальність з почуттям обов’язку?
5. Які є види відповідальності?

Завдання «Аналіз висловлювань»

Проаналізуйте висловлювання:

Залишки обов’язку, вогню і хвороби мають здатність знову зростати – знищуйте їх до кінця (Давньоіндійський вислів).

Почуття обов’язку – це якраз те, що ми хочемо бачити в інших (О. Уайльд).

Робота над художнім уривком

„На захід я потрапив випадково. Йшов по дорозі з клунком, де був мій одяг, хотів потрапити в Нью-Йорк. Думав, прийду туди й почну гребти гроші. Я завжди вважав, що здатний на це. Якось надвечір дійшов до роздоріжжя і не знаю, куди йти. З півгодини думав, у який бік податися, а

тоді повернув ліворуч. Коли спочіло, я догнав табір мандрівних циркачів-ковбоїв – вони давали вистави в різних містечках, – і рушив з ними на Захід. Я часто запитую себе, що було б, якби я повернув в інший бік, якби обрав іншу дорогу.

- О, було б, певне, те саме, – відгукнувся Боб Тидол, радий нагоді пофілософствувати. – Річ не в дорогах, які ми вибираємо, головне в тій суті, що всередині нас і примушує повертати чи сюди, чи туди (О. Генрі „Дороги, які ми вибираємо”).

Обговорення

Завдання: випишіть висловлювання відомих людей про почуття відповідальності. Напишіть твір, взявши за епіграф одне з них.

Виховна година на тему „Самодостатність – це...”

Мета: навчити проявляти ініціативу, піклуватися про себе, формувати готовність обходитися власними силами у вирішенні завдань чи життєвих проблем, уміти організовувати власну життєдіяльність, розраховувати на себе.

Ключові поняття: самодостатність, самоповага, прийняття самого себе.

Форми і методи роботи: розповідь, пояснення, „мозковий штурм”, метод незакінченого речення, вправи.

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Учитель мотивує дітей до заняття за допомогою запитань:

– Що, на Вашу думку, означає самодостатність і самодостатня людина?

– Яке значення має самодостатність у житті людини?

Слово вчителя. Самодостатність має свої різноманітні грані та визначається кількома лініями. Це здатність жити своїми силами, обходитися без сторонньої допомоги, організувати життя навколо себе за свій рахунок. Визначення поняттю „самодостатність” дати досить просто, сенс можна

вловити, тільки прочитавши це слово. Самодостатність – це коли нам досить самих себе, це здатність приймати самостійно рішення, керуючись власними судженнями, уміння взаємодіяти із суспільством таким чином, що серйозна допомога інших у повсякденному житті нам не потрібна. Але це зовсім не означає, що не варто нікого слухати. Корисно вислухати розумні поради, але як вчинити, я вирішу сам. Самодостатність – це те, що дозволяє нам бути і залишатися повноцінними та незалежними людьми. А знаєте, чим самодостатня людина відрізняється від звичайної? Самодостатня людина – це та людина, яка твердо знає, чого вона хоче, і знає, як вона буде працювати для досягнення своєї мети. У неї є своя голова! А цього для неї цілком достатньо, щоб самій думати, самій вирішувати, самій діяти й оцінювати свої вчинки. До слухних порад інших самодостатня людина, звичайно, прислухається, бо вони для неї цінні. Причому поняття самодостатності застосовано як до особистості, так і до суспільства.

Пропоную нам разом розібрати за пунктами, що означає поняття “самодостатність”. І записати до етичних словників.

Самодостатність виражається у відсутності страху самотності.

Здатність виживати самотужки теж є ознакою самодостатності. Це виражається у спроможності облаштовувати своє життя так, щоб мати можливість харчуватися й одягатися за свій рахунок, а в ідеалі жити на своїй житлоплощі.

Також самодостатня людина ніколи не буде діяти за вказівкою, вона керуватиметься тільки власними судженнями. Таку людину ніяк не можна назвати веденою, вона має власну думку про події, а не сліпо вірить висловлюванням інших людей. Природно, це не означає позицію „я все знаю краще за всіх, нікого не чую і не бачу”. Вислухати чужу думку, запитати поради можна, а іноді й необхідно.

У самодостатніх людей є цікава звичка – жити, не звертаючи уваги на думку оточуючих. Такій людині не потрібно схвалення інших людей або друзів, щоб прийняти те чи інше рішення. Це означає, що людина бере на

себе повну відповідальність за свої дії. Тому засудження або схвалення оточуючих стає тільки зворотним зв'язком, але ніяк не основоположним фактором.

Самодостатність означає вміння підлаштовуватися під мінливі умови навколишнього середовища, залишаючись „на коні”. Наприклад, людина може бути успішною, популярною, але от сталася криза, людина не знає, що робити, перебуває в смутку і розгубленості. Самодостатньою її не назвеш, будь вона такою, то вже знайшла б шляхи відновлення свого становища. Будь-яка втрата (статків, коханої людини) не означає втрату себе.

Обов'язковою умовою є не тільки наявність хороших розумових здібностей, навичок і умінь, а й знання, де, коли і як їх потрібно використовувати. Самодостатня людина рідко покладається на удачу, їй більше до смаку точний розрахунок.

Щоб назвати людину самодостатньою, потрібна відсутність хворих прихильностей. Такими можна назвати будь-яку пристрасть особистості (річ, ідея, чоловік), без якої існування не уявляється можливим. Розлучення з прихильністю викликає сильний душевний біль і страждання.

Розмірковуючи над поняттям самодостатності, ми уявляємо впевнену в собі, сильну і привабливу особистість, але у цього поняття є й інша сторона. Самодостатність теж може бути хворобливою. Одна справа, коли людині не потрібна чужа підтримка, і зовсім інша, коли вона уникає цієї підтримки. Відчуваєте різницю? Не впадайте у крайнощі, прийняти допомогу ще не означає стати слабкою.

Для самодостатньої людини, звичайно ж, характерна самоповага. Ця людина дуже шанобливо ставиться до себе, вона знає собі ціну. Вона поважає себе, і, відповідно, потребує належної поваги до своєї персони з боку оточуючих. Тільки не варто плутати самодостатню людину з тією, у кого неадекватно завищена самооцінка, або зі снобом чи циніком. Це зовсім інша категорія людей, яка зовсім не стосується самодостатності.

Практична робота

Метод незакінчених речень:

- Коли я думаю про себе, я відчуваю гордість...
- Коли я думаю про себе, мені соромно...
- Коли я думаю про себе, я боюся...
- Коли я думаю про себе, я хвилююся...
- Коли я думаю про себе, я відчуваю повагу до себе...

Вчитель пропонує подумати над такими запитаннями:

1. „У кожної людини три характери: той, який їй приписують, той, який вона сама собі приписує, і, нарешті, той, який має насправді” (В. Гюго). Як ви розумієте ці слова? Чи погоджуєтесь ви з цим визначенням? Скільки характерів у вас?

2. Що означає бути людиною і хто така людина взагалі?

Слово вчителя. Варто сказати, що самодостатня людина може бути самотньою і при цьому відчуває себе дуже комфортно та повноцінно. Їй не буває самотньо і нудно одній. Вона завжди знайде, чим себе зайняти. А якщо не знайде, то нудьгувати все одно не буде. Почуття самотності її не обтяжує. При цьому у самодостатньої людини може бути багато друзів і знайомих, з якими вона часто й активно спілкується.

Практична робота. Тест на самооцінку „Чи приємно зі мною спілкуватися”

1. Чи подобається Вам більше слухати, ніж говорити?
2. Чи завжди Ви знаходите тему для розмови навіть із малознайомою людиною?
3. Чи завжди Ви уважно вислуховуєте співрозмовника?
4. Чи подобається Вам давати поради?
5. Якщо тема розмови Вам не цікава, чи станете Ви показувати це співрозмовникові?
6. Чи дратуєтесь, коли Вас не слухають?
7. Чи є у Вас власна думка з будь-якого питання?

8. Якщо тема розмови вам незнайома, чи станете Ви про це говорити, щоб не справити хибне враження на співрозмовника?

9. Чи подобається Вам привертати увагу інших до себе?

10. Чи є хоча б три теми, в яких Ви маєте досить міцні знання?

11. Чи вмієте Ви говорити гарно?

Слово вчителя. До того ж скажемо, що критика самодостатню людину не зачіпає. Якщо хтось буде висловлювати їй своє незадоволення з приводу чого-небудь, то вона адекватно відреагує на зауваження. Вислухає і оцінить критику від співрозмовника, поміркує і візьме до уваги. Її самооцінка при цьому нітрохи не знизиться. Самодостатня людина не стане давати вам „здачі” і вступати з вами в конфліктні словесні баталії. Ваша критика її не зачепить дуже сильно, щоб вирішувати проблеми таким чином.

Самодостатність – це й повна відсутність заздрості. Самодостатня людина просто не вміє це робити. Її влаштовує все, що вона має зараз. До чого прагнула сама і чого досягла. Вона усвідомлює свої помилки і свої недоліки, свої плюси і мінуси.

Вправа „Чого бажаю я та чого очікують від мене інші”

У двох стовпчиках напишіть:

1. Що насправді я роблю та бажаю робити у житті.
2. Чого очікують від мене оточуючі.

Запитання до учнів:

- Чи збігаються написи у двох стовпчиках?
- Чому саме так відбувається?
- Що б ви бажали змінити?
- Що для цього потрібно зробити?

Підсумок заняття

Слово вчителя. Загалом самодостатність – це позитивна риса характеру. Добре було б, якби нею володіла кожна доросла людина, тому що самодостатність нам допомагає в житті. Завдяки їй ми можемо відчувати і розуміти своє місце в житті. Ми стаємо впевненими в собі. Ми цінуємо і

поважаємо рідних і близьких. Ми можемо брати на себе відповідальність за свої вчинки. Зрештою, завдяки самодостатності ми відчуваємо себе повноцінними людьми в цьому житті.

Виховна година на тему „Поняття совісті – поняття моральне”

Мета: формувати розуміння совісті як внутрішнього контролера; усвідомлення необхідності звертатися з совістю у стосунках з іншими і перед собою.

Ключові поняття: совість, самокритичність, вимогливість.

Форми і методи роботи: розповідь, пояснення, етична бесіда.

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Учитель мотивує дітей до заняття за допомогою запитання:

Яке місце, на вашу думку, в ієрархії людських цінностей посідає совість?

Слово вчителя. Сьогодні ми разом з вами дамо визначення совісті. Совість – усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; сумління. Поняття совісті – поняття моральне. У кожному вчинку, який можна оцінити за шкалою гуманності, виявляється совість. Моральною особистістю людина стає тоді, коли в її душі назавжди оселилися совість, сором, відповідальність і обов’язок.

Етична бесіда за такими запитаннями:

1. Яка природа совісті? Як ви вважаєте, ця якість вроджена?
 2. Що відчуває людина, в якій заговорила совість?
 3. Чого, на вашу думку, потрібно соромитися в житті і чому?
- фізичних вад;
 - поганих вчинків;
 - поношеного, але акуратного і чистого одягу;

- неакуратного вигляду;
- соціального становища батьків;
- невігластва;
- своєї зовнішності;
- бездушного ставлення до інших;
- чогось іншого.

4. Відомо, що соромно обманювати інших людей, а чи повинна людина бути чесною з собою?

5. Як пов'язані совість і відповідальність перед собою?

Завдання:

Складіть Кодекс совісті людини, скориставшись порадами В. Сухомлинського:

1. Роби так, як має бути, не для годиться, не тому, що хтось побачить твої добрі вчинки і похвалить тебе, а за велінням власної совісті.

2. Бути справжньою людиною наодинці зі своєю совістю значно важче, ніж на людях, що оцінюють твої вчинки, схвалюють добро й осуджують зло.

3. Звітувати перед своєю совістю значно важче, ніж перед іншими людьми.

4. Якщо ти наодинці із собою робиш щось погане і думаєш, що про це ніхто не знатиме, ти помиляєшся. Ховатися від людей – негідність, ховатися від себе – негідність, помножена на підлість і лицемірство. Будь гранично чесним наодинці з собою.

5. Бажання зробити добро тільки заради того, щоб тебе похвалили, – означає, що на чистому тілі твоєї совісті з'являється плямочка.

6. Совість – річ надзвичайно тонка, ніжна і примхлива. Якщо потурати її примхам і норовам, вона стає жорстокою. Треба вчитися повелівати своєю совістю, тоді вона стане мудрим і благородним вартовим вчинків, поведінки, всього життя.

7. Повелівайте своєю совістю, виховуйте в собі вимогливість.

Підсумок заняття

Виховна година на тему „Свобода та її прояви”

Мета: навчити узгоджувати свободу і відповідальність, формувати знання своїх прав і обов’язків, здатність визнавати права і свободи інших людей; повідомити інформацію про закони України і Конвенцію ООН про права дитини.

Ключові поняття: свобода, відповідальність, обов’язок, моральність.

Форми і методи роботи: розповідь, пояснення, вправи „Вислухай – поверни”, “мозковий штурм”, диспут.

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Учитель мотивує дітей до заняття за допомогою запитань:

- Що для тебе є свобода?
- Чи знаєш ти свої права і обов’язки?

Слово вчителя. Свобода є однією з найважливіших цінностей, що характеризують моральну самосвідомість особистості. Свобода є важливим соціальним прагненням людини. Свобода – можливість чинити вибір відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об’єктивної дійсності. Відсутність вибору, варіантів розвитку події рівносильна відсутності свободи, неволі, рабству. „Здійснені особистістю вчинки щоразу ніби розширюють межі її свободи... Кожен ступінь свободи – це результат здійсненого людиною вчинку. Тож відчуття, а згодом й усвідомлення свого життя як вчинку і є початком формування себе як вільної і відповідальної людини”, – зауважує І. Бех. Очевидно, що людині для гідного життя, саморозвитку необхідна свобода. Вона є фундаментальною характеристикою людського існування, оскільки свобода не те, чим володіють люди, а те, чим вони є за своєю суттю. Як універсальна характеристика людського буття, свобода стосується здатності людини обирати своє життя та керувати ним. Це саме та цінність, заради якої люди здатні жертвувати своїм життям.

Свобода – це оптимальні умови для ефективної самореалізації зростаючої особистості.

У суспільних стосунках розрізняють два типи особистої (індивідуальної) свободи:

1. Негативна свобода, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей.

2. Позитивна свобода, яка означає спроможність особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій. Іншими словами, позитивна свобода передбачає не свободу «від», а свободу «для» – свободу вести певний передбачений особою спосіб життя.

Вправа „Групова дискусія”

Питання для обговорення:

- Що для тебе означає „свобода”?
- Що для тебе означає вислів „Відчувати себе вільним, рівним”?
- Чи прагнеш ти вільно висловлювати свою думку?
- Які ти знаєш види свободи?

Інформація для вчителя

Види свободи можна розділити на три категорії:

- свобода волі людини – свідомою свободою вибору у житті, приватних життєвих рішеннях, обранні життєвих пріоритетів, організації свого життя тощо;
- суспільна свобода громадянина – права людини в суспільстві та державі, регульовані законами;
- духовна свобода особистості – християнське розуміння свободи духу від рабства гріху та гріховних пристрастей (тобто від своїх же пристрастей та злих звичок, наприклад від гніву, нетерплячості, осуду, жадібності, заздрості, надмірних пожадань плоті тощо).

“Мозковий штурм”

Мета: стимулювати дітей до визначення поняття „свобода”.

Матеріали і устаткування: дошка, крейда, етичні щоденники, ручки.

Інструкція. Назвіть якомога більше якостей, якими повинна володіти вільна людина.

Інформація для вчителя. На завдання дається близько трьох хвилин, вчитель записує на дошці, спрямовує, узагальнює, перефразовує, додає.

Далі методом обговорення група за допомогою вчителя дає визначення поняття „свобода”, яке діти записують у себе в етичних щоденниках.

Орієнтовне визначення: Свобода – відсутність примусу, ситуація, у якій ми можемо робити вільний вибір серед усіх можливих рішень. Як зазначив Альберт Камю: „Свобода – це, насамперед, не привілеї, а обов'язки”. „Свобода – це свобода вибору. Людина повинна сама вибирати, де їй вчитися і працювати, де їй жити. Свобода – це розумні закони і розумне підпорядкування їм. Закони повинні ґрунтуватися на пошані до особи. Справедливі закони забезпечують людині свободу” (Вікторія Росляк).

Слово вчителя. Право на свободу означає, що кожен повинен мати можливість на свій розсуд і за своєю волею здійснювати будь-які дії і поводитися в межах закону та не порушувати прав і свобод інших людей. Ще у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року зазначалося, що свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому. Право на особисту недоторканність означає, що ніхто не має права довільно силою або загрозою її застосування примушувати кого-небудь до тих чи інших дій, піддавати особистість арешту або обшуку, завдавати шкоди її здоров'ю і т.д. Позбавлення свободи у демократичному суспільстві і державі допускається лише за вироком суду.

„Свобода – це свобода слова, друку, думки. Людина повинна мати право думати і говорити те, що думає. Всяка думка, навіть помилкова, заслуговує пошани. Немає поганих думок, поганих смаків. Є різні. Свобода – це можливість самому ухвалювати рішення і нести за них відповідальність. Заборону чого-небудь ми, підлітки, сприймаємо як обмеження свободи. Сьогодні я маю право вибирати місце навчання, улюблене заняття, друзів. Я можу вибирати, яку книгу прочитати, яку музику слухати” [48, с. 146].

Вправа „Вислухай – поверни”

Учні, встановлюючи контакт очима, об'єднуються у пари (партнер А та партнер Б). Партнер А розповідає все, що він хотів би повідомити про свободу та її прояви (2 хвилини). Партнер Б слухає і, після закінчення відведеного часу, переказує все, що почув, говорячи: „Я почув, що ти...”. На „повернення” інформації партнеру Б також відводиться 2 хвилини. Далі партнери міняються ролями (партнер Б розповідає партнеру А, а партнер А переказує почуту інформацію партнеру Б).

Запитання для обговорення:

- Які почуття у вас викликало завдання?
- Чи вистачило часу на розповідь?
- Що було легше: слухати чи відтворювати інформацію?
- Коли слухали, що ви відчували? А коли переказували?
- Чи повністю була відтворена інформація?
- Що допомагало правильно зрозуміти партнера?

Слово вчителя. Свобода це не всюдозволеність. Без свободи людина не може бути відповідальною, а безвідповідальність веде до хаосу. Вона завдає шкоди як особистості, так і суспільству.

Домашнє завдання. Зібрати якомога більше інформації і скласти визначення поняття „свобода” (запитати родичів, знайомих, подивитися в тлумачному словнику тощо).

Виховна година на тему „Свободу не спинити”

Мета: навчити узгоджувати свободу і відповідальність, знати свої права і обов'язки, визнавати права і свободи інших людей; знати закони України і Конвенції ООН про права дитини.

Ключові поняття: свобода, відповідальність, Конвенція ООН, права.

Форми і методи роботи: розповідь, пояснення, “мозковий штурм”.

Обладнання і матеріали: етичні щоденники.

Хід заняття:

Слово вчителя. Свобода – це одна з основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. Від часів Античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія – це вчення про свободу.

У сучасних умовах, в епоху розвитку демократії проблема свободи особистості стає все глобальнішою. Вона вирішується на рівні міжнародних організацій у вигляді законодавчих актів про права і свободи особистості, які нині лягають в основу будь-якої політики і ретельно охороняються. Не всі проблеми свободи особистості вирішені в Україні та в усьому світі, тому що це одне з найважчих завдань. Особистості в суспільстві на нинішній момент обчислюються мільярдами, і кожну хвилину на землі стикаються їх інтереси, права і свободи. Нероздільні й такі поняття, як свобода і відповідальність, оскільки свобода не вседозволеність, за порушення чужих прав і свобод особистість несе відповідальність перед суспільством за законом, прийнятим суспільством.

“Мозковий штурм”

Мета: стимулювати дітей до визначення поняття „Конвенція”, „права”.

Матеріали і устаткування: дошка, крейда, „Особистий щоденник”, ручки.

Хід заняття:

- Чи знаєте ви права і обов’язки дітей?

- Чи знаєте ви, що означає Конвенція ООН про права дитини?
(відповіді дітей).

Інформація для вчителя. Конвенція – це угода. Текст Конвенції про права дитини готувався, обговорювався та узгоджувався більше ніж десять років. Конвенція ООН про права дитини – це угода між країнами. У ній записано, як уряд кожної країни має дбати про дітей. Конвенція була

ухвалена і відкрита для підписання та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Цей особливий документ було ратифіковано 191 країною світу. Конвенція ООН про права дитини набула чинності в Україні з 27 вересня 1991 року і відтоді є частиною національного законодавства.

Права дитини в Україні. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини в перший же рік своєї незалежності. У нашій країні не існує спеціального законодавства для неповнолітніх, і їх права виділені окремими статтями Сімейного, Цивільного, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, а також регулюються окремими документами, такими як Закони „Про охорону дитинства”, „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, „Про попередження насильства в сім'ї”. Різні державні інституції та міністерства покликані відповідати за дотримання прав дитини в Україні. Багато зусиль також докладають громадські організації, які працюють на терені захисту прав дітей, щоб кожна дитина почувала себе захищеним законом повноцінним членом суспільства.

Захисти себе. Конвенція ООН про права дитини – це твої права. Вони знайшли своє відображення у чинному законодавстві України. Ти можеш не думати про них. Ти можеш не використовувати їх щодня. Втім, ти маєш знати, що вони існують і невід'ємні від інших прав, гарантованих тобі державою.

Закони різних країн різні. Йдеться, зокрема, про цифру повноліття і про вік, з якого підліток несе кримінальну відповідальність за скоєний злочин: в одних країнах це 7 років, в інших – 12, в Україні – 14-16 років. Але ти повинен знати, що є права, які не можна змінити. Наприклад, право на турботу і піклування. Також незмінним є твердження про те, що всі діти мають рівні права. Держава може бути більш чи менш демократичною, але змінити ці права вона не може. Вони – твої. Конвенція ООН про права дитини містить 54 статті. В них ти знайдеш 40 прав, які має дитина. Нижче

наведені тільки ті статті Конвенції, які стосуються твоїх прав. Всі права можуть бути класифіковані за певними принципами.

Пам'ятка класифікації прав:

- Усі діти мають право на життя.
- Усі діти мають право на піклування і турботу.
- Усі діти рівні у своїх правах.
- Право „піклуйтеся-про-мене”.
- Ти маєш право на достатнє та здорове харчування.
- Ти маєш право на освіту.
- Ти маєш право на медичну допомогу.
- Ти маєш право на розваги.
- Право „не знущайтеся наді мною”.
- Ти маєш право на захист від економічної експлуатації та примусової праці.
- Ти маєш право на захист від будь-якої роботи, яка може бути небезпечною для твого здоров'я.
- Ти маєш право не бути жертвою війни.
- Ти маєш право на захист від сексуальної експлуатації.
- Право „я маю власну думку”.
- Ти маєш право виражати свої погляди.
- Ти маєш право сповідувати свою релігію.
- Ти маєш право об'єднуватися з іншими.
- Ти маєш право на інформацію.
- Права „спеціальних потреб”: життя деяких дітей є важчим, ніж у їх однолітків. Тому такі діти потребують спеціальної уваги і піклування (діти-інваліди; діти, позбавлені батьківського піклування; діти-біженці; діти у конфлікті з законом).

Держава має вживати заходів, спрямованих на скасування практики, що негативно впливає на здоров'я дітей. Важливу роль відіграє міжнародне співробітництво: розвинені країни мають допомагати країнам, що розвиваються.

Підсумок заняття

Вчитель підбиває підсумок заняття за допомогою бесіди.

Запитання для обговорення:

1. Від кого залежить реалізація прав людини? Прав дитини?
2. Чи визначені у Конвенції обов'язки дітей?

3.4. Сучасні форми і методи виховання моральної самосвідомості у старших підлітків

Під час проведення формувального етапу експерименту нами використовувалась величезна кількість форм позакласної роботи: а) за об'єктом впливу (індивідуальні, масові, групові, колективні); б) за напрямками виховання (естетичні, фізичні, моральні, розумові, трудові, екологічні, економічні).

Під формою педагогічної роботи В. Тернопільська розуміє впорядковану певним чином структуру діяльності педагога, зумовлену метою, завданнями, логікою і методами під час конкретних етапів роботи, в конкретних обставинах, що характеризуються, своєю чергою, особливими способами керування, організації та співробітництва педагога з учнями, батьками, учителями в професійній діяльності [51, с. 212].

Форми педагогічної роботи з виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності ми розглядаємо як індивідуальні (читання художньої літератури, індивідуальні консультації тощо), групові (гуртки, екскурсії, походи, класні години та ін.) та масові (тематичні вечори, вечори питань і відповідей, конференції, тижні з різних предметів, зустрічі з

видатними людьми, конкурси, олімпіади, фестивалі, виставки тощо). Практика показала, що переваги індивідуальної форми роботи полягають у наданні кожному учаснику виховного процесу можливості поглиблювати і закріплювати знання, виробляти необхідні вміння, навички, досвід пізнавальної творчої і виховної діяльності [42]. Перевагою індивідуальних консультацій є встановлення і розвиток суб'єкт-суб'єктних відносин учителів з дітьми, конфіденційність інформації, відсутність до неї доступу однокласників чи вчителів, що сприяло встановленню довірливих стосунків та поваги до особистості дитини. Використання групових форм роботи дозволило об'єднати учнів за інтересами, активізувати процеси самоосвіти і самовиховання, до яких належать всі види групової навчально-виховної діяльності, у тому числі в наукових об'єднаннях, гуртках тощо.

Задля підвищення рівня моральної самосвідомості старших підлітків ми поєднували в позакласній діяльності традиційні форми та методи роботи виховного процесу загальноосвітньої школи (виховні години, семінари, класні збори, свята, виставки-конкурси, виставки творчих робіт, трудові десанти, відверті розмови, інтелектуальні ігри, турніри) з інноваційними: групова робота, комунікативні тренінги, арт-терапевтична робота в групах, зустрічі, рольові ігри, обговорення відеофільмів, екскурсії, конкурси, проектна діяльність, презентація світу, відкрита кафедра, п'ять хвилин з мистецтвом, вільна розмова, філософський стіл, запрошення до чаю, сократівська бесіда, фестивалі, калейдоскопи, анкети думок, колажі, пошукові ігри, акції, художні галереї тощо.

Кращому вихованню моральної самосвідомості старших підлітків сприяло використання допоміжних форм виховної роботи, а саме: екскурсій, домашніх самостійних робіт, які доповнювали та урізноманітнювали позакласну діяльність учнів.

Зокрема, екскурсії стали важливим чинником у пробудженні інтересу в учнів до національної гідності, збагатили уявлення і знання про зазначений феномен, сприяли розвитку пізнавальних інтересів учнів, їх світогляду.

Демонструючи певні зразки і даючи їм оцінку, дорослі впливають на емоційний стан учнів, формуючи у них вишуканий смак. На кожній екскурсії педагоги використовували такі способи ознайомлення учнів з об'єктом, як роз'яснення, бесіди, самостійна робота, спостереження. Перед екскурсією зазвичай проводилась вступна бесіда, пояснювались завдання, форми і способи його виконання під час екскурсії. Наприкінці заходу вчитель проводив підсумкову бесіду з учнями про їх враження, що давало змогу зробити висновки, перевірити знання, здобуті дітьми під час екскурсії, а також порекомендувати прочитати додаткову літературу, яка б допомогла учням глибше осмислити тему. Важливим моментом для нашої роботи було залучення і активна участь батьків у екскурсійній роботі.

Працюючи над темою „Подивись на себе уважно”, під час якої приділялась увага національній ідентифікації, проводилась екскурсія під назвою „Український костюм” до музею декоративно-прикладного мистецтва. Захід допоміг дітям краще усвідомити значення одягу, гігієни у житті народу, окремої особистості, формуванні її індивідуальності, неповторності. Під час екскурсій на дітей мали вплив не лише розповіді екскурсовода, а й спогади старшого покоління батьків, дідусів і бабусь.

Виховання моральної самосвідомості учнів 7–9-х класів здійснювались під час виховних годин, які ставили за мету розширення в учнів знань про такі цінності, як свобода, гідність, відповідальність, совість, самодостатність; усвідомлення значущості власного морального вибору, відповідальної поведінки і можливих наслідків власної діяльності, розвиток умінь і навичок адаптації гуманістичних цінностей до реального життя, формування умінь використання у своїй діяльності моральних засобів для досягнення цілей.

Зокрема, ми провели виховні години за такою тематикою: „Правильно оцінюючи себе, ми здатні впливати на своє майбутнє”, „Чому я заслуговую на повагу”, „Чи відповідальна ти людина”, „Як пов'язана відповідальність з почуттям обов'язку?”, „Самодостатність – це...”, „Самодостатня особистість”,

„Поняття совісті – поняття моральне”, „Свободу не спинити”, „Свобода та її прояви”, „Моральні цінності”, „Мої цінності”.

Практичне значення для старших підлітків мала самостійна робота. Вона полягала у тому, що учні виконували самостійно завдання учителя з метою повторення і глибшого засвоєння матеріалу, що розглядався на виховних годинах, та його застосування на практиці. Школярі вчилися самостійно працювати з літературними джерелами, вправлятися в тих чи інших якостях, виконували творчі роботи, готували доповіді, малювали малюнки та ін. Досвід показав, що самостійна робота сприяла вихованню у школярів самодостатності, виховувала почуття відповідальності за своє моральне зростання.

У нашій роботі широко використовувалися вербальні, інтерактивні, рефлексивні, ігрові, наочні й практичні методи виховання.

Серед вербальних методів педагоги застосовували здебільшого розповідь для викладу тієї чи іншої етичної проблеми, наведення прикладів із життя, аналізу фактів. Розповідь – це монологічний виклад матеріалу морально-етичного змісту для послідовного, систематизованого, доступного, емоційного ознайомлення з етичними знаннями. Метод розповіді – це не просто спосіб повідомлення знань, але й, у більш широкому значенні – „стимул вихователем” вихованця, з метою спонукати його до діяльності або до висловлення своєї думки.

Зокрема, цей метод вчителі використовували при розгляді таких тем, як: „Чи вважаєш ти себе морально свідомою людиною?”, „Що ти вкладаєш у поняття „гідність?””, „Мої цінності”, „Як ти розумієш відповідальність?”, „Що для тебе є свобода?”, „Свобода і відповідальність”, „Яку людину ти можеш назвати самодостатньою?”, „Самодостатність проявляється в...”, „Я і мій характер”, „Подивись на себе уважно”, „Моє спілкування з людьми” та ін.

Також у своїй практиці ми досить широко застосовували метод переконання. Різноманітні кризові явища у житті, моральна невизначеність,

різне розуміння гуманістичних цінностей у сім'ї і школі породжують різнобій в етичних поглядах, судженнях, оцінці, уподобаннях старших підлітків, які часто бувають помилковими чи негативними. Тому у подібних випадках метод переконання з необхідною аргументацією був найбільш доцільним для переорієнтації підлітків, зміни їх позиції, усвідомлення значущості тих чи інших гуманістичних цінностей. Зазначений метод потребував коректного використання без тиску на дитину, але водночас і чітко визначеної позиції педагога.

Під час експериментально-дослідної роботи свою ефективність довів метод умовляння, який використовувався з метою корекції та вироблення в учнів розуміння причинно-наслідкових зв'язків власної поведінки, більш глибокого осмислення та усвідомлення власних дій, що стосуються різних сфер життя старших підлітків, їх взаємодії з дорослими й однолітками. Цей метод забезпечував особистісно орієнтований підхід, використовувався в індивідуальній і груповій роботі, вимагав довірливих стосунків у суб'єктів виховного процесу.

Допоміг оптимізувати процес виховання моральної самосвідомості такий метод, як етична бесіда. Етичні бесіди більш складні за своїм змістом, ніж звичайні. Їх призначення – сформувати у дітей правильні уявлення про норми, викликати позитивне ставлення до них, спонукати до осмислення власної поведінки з моральних позицій. Педагоги-практики і батьки добре знають, що у дітей, особливо в підлітковому віці, далеко не завжди формуються правильні моральні цінності.

Етична бесіда як метод формування моральної свідомості мала на меті виявити моральні цінності, сприяти формуванню нових якостей характеру вихованців; якщо у поведінці дитини були відхилення – виправити їх. Основними вимогами до бесіди є доступність та забезпечення зворотного зв'язку. Під час використання цього методу в практиці педагог має провести відповідну підготовчу роботу з учнями: навчити їх правильно будувати речення та сформувати уявлення про текст.

Етичні бесіди допомогли кращому засвоєнню школярами знань про такі цінності, як гідність, відповідальність, совість, свобода, самодостатність. Зокрема, з учнями 7–9-х класів були проведені бесіди: „Ставлення людини до людини”, „Мої цінності”, „Світ моїх почуттів”, „Моє спілкування з людьми”, „Як Ви розумієте поняття „моральна самосвідомість”, „Мій народ – мій світоч”, „Права і обов’язки дітей і дорослих”, „Твоє ставлення до себе (як подолати власні комплекси)”, „Як контролюєш ти себе у різних життєвих ситуаціях”, „Чи вмієш ти допомагати”, „Повір у себе”, „Як знайти своє справжнє „Я””, „Бути чесним із самим собою”, „Жити по совісті”, „Гідність і упевненість в собі”, „Уміє захищати свої права в Україні та за її межами”, „Тепло моїх долонь, і розуму, і серця, я Україні милій віддаю”, „Я – українець”, „Чому так важливо поважати себе?”, „Люди досягають більше, якщо вірять у себе”, „Поважати себе означає залишатися собою за будь-яких обставин”, „Як ставишся до себе, так ставитимуться до тебе й інші”, „Поважати себе означає намагатися бути кращим, ніж ти є”, „Поважати себе означає поважати інших”.

Використання методу проектів було зорієнтоване на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну, групову, що провадилась протягом обмеженого терміну і передбачала розв’язання поставленої проблеми шляхом інтегрування знань, умінь з різних галузей науки. Результати виконаних проектів мали бути “відчутними” для самих вихованців, що полягало у можливості їх практичного застосування. Метод проектів характеризували наявність соціально значущого завдання; чіткий план дій щодо розв’язання проблеми; пошук інформації, яка потім буде оброблена й осмислена; створення продукту, що являє собою результати цієї діяльності; презентація продукту.

Упровадження методу проекту в практику виховної роботи було визначено пріоритетним завданням організації позакласної діяльності як школи загалом, так і в роботі кожного класного колективу. Запропоновані нами проекти („Людина як найвища цінність”, „Розвиток та становлення

гуманізму в Україні”, „Гуманістичні цінності сучасної молоді”, „Людина людини”, „Як протистояти антигуманним викликам сьогодення: уміння і навички, які стануть у пригоді сучасним підліткам”, „Проблеми природи нашого краю”) були практико-орієнтованими, оскільки при їх виконанні важливою була участь кожного учасника проекту, розроблення власних рекомендацій, що формувало корпоративні навички взаємодії і партнерства, безконфліктного вирішення проблем. Завершальним етапом стало колективне обговорення одержаних результатів спільної пошукової діяльності, а також вміння презентувати та захищати свій проект, відстоювати свою позицію і переконання.

Виховання моральної самосвідомості старших підлітків значною мірою залежало і від методу особистого прикладу значущих дорослих (педагогів і батьків). Основними умовами дієвості зазначеного методу була відповідність індивідуальним особливостям дитини, її почуттям і стосункам з оточуючими; а також переконливість самого прикладу, щоб краса гуманного вчинку була представлена дитині так, аби вона хотіла його наслідувати у своїй поведінці [3].

Позитивний вплив на виховання моральної самосвідомості старших підлітків мало виконання різних вправ і творчих завдань. Вправи (усні, письмові, графічні тощо), які проводили вчителі зі старшими підлітками, доповнювали та поглиблювали знання і практичні навички учнів, здобуті в процесі занять. Вправи „Подорож у дитинство”, „Рука”, „Аукціон”, „Я і моя впевненість”, „Перевір свою самооцінку”, „Чого бажаю я та чого очікують від мене інші”, „10 подій”, „Допиши речення”, „Мої позитивні якості”, „Два верблюди”, „Чи відповідальна ти людина”, „Фантастична розповідь”) розвивали у школярів увагу, спостережливість, мислення, самостійність, а також сприяли розвитку волі, відповідальності, наполегливості в подоланні труднощів тощо.

Для актуалізації знань учнів з тем „Пізнай самого себе”, „Поговоримо про дружбу”, „Праця в житті людини” використовувалась методика незакінчених речень.

Зокрема, дітям пропонувалось дописати речення:

- Найбільше я ціную в людині...
- Я поважаю ровесників за те, що...
- Я не люблю, коли вони...
- Про себе я думаю, що я...
- Мені здається, що мої товариші цінують мене за...
- Вчителі мене вважають...
- Мої батьки бачать у мені...
- В собі я найбільше не розумію...
- Моя головна життєва мета...
- Для досягнення цієї мети мені потрібно...

Під час проведення мозкового штурму „Що заважає людям бути відповідальними” вчитель пропонував учням 7–9-х класів висловити свої думки про те, що заважає людям поводитися відповідально, і записував відповіді на дошці. Після проведення мозкового штурму вчитель узагальнював відповіді учнів і надавав (в разі потреби) подану нижче інформацію.

Перешкоди на шляху до відповідальної поведінки:

- Це дуже некоректно – говорити те, що хочеш.
- Тільки егоїсти роблять те, що хочуть.
- Якщо я буду відповідальним, я можу посваритися з друзями.
- Мені соромно говорити те, що я думаю насправді.
- Якщо хтось відмовляє мені, це означає, що я йому не подобаюсь.
- Близькі люди повинні розуміти це самі.
- Люди повинні тримати свої почуття при собі.
- Я не хотів би говорити про свої думки й почуття, бо не хочу турбувати інших своїми проблемами.

У позакласній діяльності широко використовувались пізнавальні і розвивальні ігри. Ігри – це спеціально створені ситуації, які моделюють реальність, з якої учням пропонувалось знайти вихід. Учитель створював ситуації новизни, актуальності, морального переживання, цікавості, подиву. Перевага ігор полягає ще в тім, що вони вимагають від кожного учасника активності, винахідливості, творчого підходу до вирішенні завдань. Такий вид діяльності стимулював і підтримував інтерес до навчання, набуття знань в процесі захопливої гри. Наприклад, гра „Людина, хто вона?” проводилась нами за типом телегри „О, щасливчик”. З цією метою клас об’єднувався у 3-4 команди. Для вибіркового туру обирався один представник від кожної команди. В основну гру потрапляв той, хто швидше ніж інші відповідав на запитання. Асистенти стежили за швидкістю і правильністю відповідей.

Практичне значення для старших підлітків у вихованні моральної самосвідомості мали тести: „Самоповага”, „Чи є Ви капітаном власного життя?”, „Визначення типу темпераменту”, „Чи вольова ти людина?”, „Який я насправді”. Метод тестування застосовувався для стандартизованого виміру індивідуальних відмінностей та давав цінні дані щодо вивчення особистості і її потенційних здібностей.

Розділ 4. Виховання моральної самосвідомості старшокласників засобами мистецтва

У педагогічній роботі зі старшокласниками ми виходили з того, що послідовна зміна пріоритетності виховної, розвивальної та навчальної функцій образотворчого мистецтва у бік переважання перших двох уможлиблює підвищення якості впливу мистецьких творів на виховання моральної самосвідомості учнів старших класів.

Тому було розроблено, теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов виховання моральної самосвідомості старшокласників засобами мистецтва в позакласній

діяльності; підготовлено рукопис розділу „Виховання моральної самосвідомості старшокласників засобами мистецтва” у монографії „Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів”.

4.1. Методика проведення виховних занять для старшокласників

Виховні заняття сприяють усвідомленню себе через явища художньої культури, кращому розумінню їх ролі в житті людини, суспільства; вихованню активного естетичного ставлення до явищ дійсності та мистецтва; систематичному та цілеспрямованому розвитку візуального й естетичного сприймання; формуванню практичних навичок та вмінь у різних видах творчої діяльності; виявленню та удосконаленню художньо-творчих здібностей; послідовному формуванню культури та цілісному розвитку особистості.

Заняття за темою „Хто Я?”

(адаптовано за матеріалами В. Семіченко, Г. Марасанова, Н. Самоукіної)

План заняття:

- 1. Знайомство.**
- 2. Концептуальне введення.**
- 3. Методика „Хто Я?”**
- 4. Прийняття правил та принципів.**
- 5. Вправа „Малювання „Я”.**

1. Знайомство

Як відомо, для людини найприємніше слово – її і’мя. Спробуймо запам’ятати імена один одного. В цьому нам допоможе цікава гра „Снігова кулька”.

Гра „Снігова кулька” (як варіант – вправа „Асоціації”)

Мета: сприяти знайомству учасників один з одним, зняття первинної напруги, надати можливість відчувати свій зв’язок з групою.

Тривалість: 10 хвилин.

Процедура. Гра проводиться по колу. Перший учасник називає своє ім'я та будь-яке слово, що починається з першої літери його імені. Наприклад, „Мене звать Дмитро і я люблю друзів”. Наступний повторює це ім'я та слово, після чого називає своє ім'я та те, що „любить” саме він. Наприклад, „Дмитро любить друзів, мене звать Михайло і я люблю море». Далі черговий учасник називає вже обидва імені та додає власне й т.д. Останній гравець перелічує всі імена та відповідні їм слова.

2. Концептуальне введення

Спробуйте поставити собі запитання „Хто Я?” Чи не важке воно для вас? На перший погляд, нічого складного в цьому немає. „Я хлопець, старшокласник, добре вчуся, добрий, веселий...” А далі складніше та глибше. Іншими словами, різні характеристики для себе можна поділити на декілька груп, які допоможуть створити повну картину про себе. Для прикладу:

- а) індивідуальні особливості – темперамент, характер, здібності;
- б) психологічні процеси – пам'ять, воля, почуття, емоції;
- в) досвід – звички, уміння, навички.

3. Методика „Хто Я?”

Мета: вчити самоаналізу, розвивати рефлексію, сприяти згуртованості групи.

Тривалість: 20 хвилин.

Матеріали: папір, олівці, фломастери, ручки.

Процедура. Ще раз запитайте себе „Хто Я?” й замисліться над відповіддю. Далі напишіть у стовпчик цифри від 1 до 15, після цього 15 разів напишіть відповідь на запитання „Хто Я?” Використовуйте характеристики (риси, інтереси, почуття) для опису себе, починаючи кожне речення із займенника „Я”. Після завершення складання такого переліку приколійте аркуш зі своїми характеристиками на одязі та почніть ходити по кімнаті й

підходити до інших учасників та уважно читайте те, що написано у кожного з них. При цьому має підтримуватися повна тиша: навіть, коли забажаєте щось запитати – зробіть це пізніше.

Обговорення: заняття закінчується колективним обговоренням зроблених характеристик, прийятих правил та принципів.

4. Прийняття правил та принципів

Мета: прийняття правил та принципів з'ясування питань „Хто Я” та „Чого Я хочу?”, „Як мене сприймають інші та чому саме так?”

Підліткам пропонується ознайомитися і запам'ятати три принципи занять, які актуальні не лише для певної групи, але й для усіх людей:

а) загальна талановитість (адже безталанних немає, натомість є такі, хто зайнятий не своєю справою);

б) взаємна перевага (якщо щось у Вас виходить гірше, ніж в інших, – це означає, що слід шукати способів робити краще);

в) неминучість змін (жодне судження про людину не може вважатися остаточним хоча б тому, що коли сьогодні Ви маєте можливість дізнатися про щось нове, то завтра Ви станете вже іншим).

Відтак, для того, щоб такі зустрічі були ефективнішими та кориснішими, важливо дотримуватися декількох правил:

- Бути, за можливості, відкритим і чесним стосовно інших та себе.
- Приділяти особливу увагу своїм почуттям та відчуттям.
- Наскільки це можливо, бути відданим принципу „тут і зараз”.

У групі учасників Ви відповідаєте самі за себе, щоб мати повну свободу участі, прояву своїх почуттів і думок.

Обговорення правил з групою (їх прийняття може бути доповнене або змінене).

5. Вправа „Малювання „Я””

Мета: розширити уявлення учнів про самих себе, сприяти прийняттю іншого, корегувати неприйнятні уявлення про себе.

Тривалість: 10-15 хвилин.

Матеріали: фломастери або олівці, білий нелінований папір формату А 2 для кожного учасника.

Процедура. Учасники з папером, фломастерами та олівцями в руках мають розміститися у різних місцях кімнати. При цьому бажано, щоб вони не сідали поряд. На аркуші паперу необхідно намалювати власний портрет в алегоричній формі так, як кожний себе уявляє. Фломастери та олівці мають бути одного кольору. Для малювання надається певний час (наприклад, 5 хвилин), хоча кожен може обирати час закінчення сам.

Інструкція учасникам. Загалом можна малювати все, що забажається. Коли малюнки виконані, керівник групи збирає їх, складає в довільному порядку та демонструючи певну роботу учасникам, просить кожного з них поділитися враженнями про те, яка людина могла її створити. Це є найважливішим у цьому процесі. Тобто, головним є сприяння тому, щоб висловилися всі, включаючи навіть анонімних авторів малюнків.

4.2. Використання арт-терапевтичних методик та творчих завдань у вихованні моральної самосвідомості старшокласників

Одним з найефективніших засобів творчого розвитку зростаючої особистості варто розглянути такий вид творчої діяльності, як художня фотографія.

В умовах еволюції людства фотографія, як вид «технізованої» діяльності, дедалі частіше набуває ознак діяльності психологічно-корегувальної, пізнавальної, виховної, розвивальної, творчої. Тому все очевиднішою стає актуальність творчо-активізуючого потенціалу фотографії, особливо тієї, яку називають художньою. Саме художню фотографію, що значною мірою пов'язана зі створенням не лише візуальних, але й художніх образів, сучасне мистецтвознавство відносить до так званих „візуальних” видів мистецтва. Вони, з одного боку, являють собою канал одержання

більше як 90 % інформації про навколишній світ, а з іншого, – є дієвим засобом формування почуттєво-емоційної сфери людини.

Художня фотографія впливає на особистість, удосконалюючи її, а особистість задовольняє у цьому різновиді візуального мистецтва широкий діапазон важливих для неї потреб, підтримує певну емоційну стійкість. Художня фотографія містить у собі чудові невербальні та опосередковано вербальні способи вираження ставлення особистості до предметів і явищ дійсності у формі символів, асоціативних зіставлень, художніх образів.

Залучення до художньої фотографії не лише збільшує діапазон візуальних вражень та творчих можливостей особистості, але і якісно ускладнює структуру зорового й естетичного сприймання, асоціювання та творчої уяви, додаючи певних можливостей для власного осмислення і переживання стосовно якогось об'єкта, предмета або явища життя. Це, своєю чергою, дає змогу кожному бути не пасивним споживачем візуальних вражень, а людиною, здатною адекватно сприймати і оцінювати художньо-образну сутність навколишнього світу, сміливо втілювати свої уявлення, асоціації та почуття у самостійних творчих роботах.

Сьогодні у сучасній теорії мистецької освіти та естетичного виховання все активніше реалізується ідея „емоційного балансу мистецтва”, а в педагогічній практиці – упроваджується так звана „арт-терапія”, або „терапія через мистецтво”. В арт-терапії різним видам та формам візуального мистецтва і, зокрема, художній фотографії як важливому орієнтиру щодо певних цінностей, знань та уявлень, надається функція відновлювача емоційної рівноваги у психіці людини.

Засновником руху „арт-терапії” вважають британського художника Адріана Хілла, який 1938 року запропонував для оздоровлення хворих людей використовувати засоби образотворчого мистецтва [27, с. 23]. Специфіка „арт-терапії”, котру здійснював А. Хілл та його послідовники, полягала у використанні художніх матеріалів разом з різноманітними формами творчого самовираження. Позитивні результати такої діяльності дали динамічний

поштовх для поширення „арт-терапії” у ХХ столітті по всьому світу стосовно і здорових людей .

На підтвердження цього доцільно згадати унікальний приклад використання художньої фотографії як інструменту „арт-терапії” для сліпих людей. Сучасний учений з Болівії Крістіан Ломбарді винайшов та застосував креативний підхід до занять художньою фотографією зовсім сліпими людьми. Він використовував її не лише для процесу наведення на об’єкт та зйомки. Зовсім неординарно, за допомогою дотиків, рухів, звуків, ароматів та орієнтації у просторі – через чисті емоції та почуття, дослідник навчав людей різного віку „бачити без погляду”; і вони створювали високохудожні фотографії, якими захоплювався широкий загал зрячих.

В „арт-терапії” поряд із традиційними художніми техніками, матеріалами та образотворчими формами, які до того використовувалися у малярстві, графіці, скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтві митцями та звичайними людьми (аматорами), успішно засвоюються й інші художньо-виражальні засоби: кіно (відео), телебачення, комп’ютерна графіка, художня фотографія, яку вчені розглядають як ефективний засіб дослідження підсвідомого.

Застосування художньої фотографії у цьому процесі стало чи не найефективнішим, оскільки саме цей вид візуального мистецтва, завдяки своїй універсальності, розвиває емоційно-почуттєву сферу людини, поглиблює її знання, інтенсифікує візуальний і сенсорний досвід, формує загальну та естетичну культуру, що цілком відповідає основним завданням розвитку зростаючої особистості.

Вочевидь, що особливо актуальним у нинішніх умовах є оволодіння кожною людиною, передусім юною, високорозвинутим почуттям безкорисливого милування красою. Саме художня фотографія уможливорює естетичне сприйняття краси рідного краю, людських стосунків, багатьох естетичних предметів, що оточують кожного з дитинства, і тому має визначальний вплив на творчий розвиток особистості та формування у неї

естетичних почуттів, ідеалів, смаків, потреб, оцінок та моральної самосвідомості.

Художня фотографія, як „технізований” різновид візуального мистецтва, з одного боку, певною мірою обмежує спонтанність та творчу свободу. А з іншого – надає додаткові можливості для творчого самовираження завдяки тиражуванню світлин, варіюванню їх формату, вибору колориту, використанню особливих ефектів, а в умовах стрімкого розвитку цифрової фотографії – трансформації або коригуванню візуальних образів. Тобто, „технізованість” додає мистецтву художньої фотографії більшого усвідомлення дій у цьому творчому процесі.

Художня фотографія цікава ще й можливістю „грати” з реальністю та її зримими відображеннями, творчо комбінувати різні елементи реального життя з уявними, нерідко сюрреалістичними. На думку дослідників проблем „арт-терапії”, поєднання у художній фотографії реальності та фантазії робить знімок так званим „транзитним об’єктом” – формою наочно-дієвого освоєння світу і власної внутрішньої реальності особистості.

Розглядаючи соціальне значення художньої фотографії, варто наголосити на її ритуальності, що забезпечує процес соціалізації та культурної ідентифікації особистості. До того ж фотографування уможлиблює феномен самопрезентації, коли людина за допомогою фотографії може уявляти себе у певному образі (реальному чи уявному), іноді навіть розігруючи якусь «роль». Усе це характеризує художню фотографію і як форму невербальної діяльності – візуальне зображення особи, і як вербальної – коментування показу світлин глядачам.

З-поміж різних форм фотографії найбільш відомі такі: документальна, інформаційна, репродуктивна, наочно-наукова, медична, рекламна, художня. Однак саме художня фотографія відрізняється від інших форм не лише своєю образністю та естетичністю, але й функціональними особливостями.

1. Зокрема, *актуалізуюча функція* художньої фотографії пов’язана з можливістю „оживляти” спогади та поновлювати емоційні переживання

стосовно якихось подій, котрі вже відбулися. Така функція дає змогу людині глибше усвідомити те позитивне або негативне, що відбувалося в минулому, адекватніше його оцінити й зробити вибір щодо подальшого удосконалення (чи навпаки) своєї індивідуальності – власного „Я”.

2. З актуалізуючою функцією певною мірою пов’язана *об’єктивуюча функція*, котра ґрунтується на тому, що робить зримими переживання й особистісні прояви людини, яка може завдяки фотографії повніше усвідомити свою соціальну, професійну, національну, культурну ідентичність, тобто стає основою процесу самоідентифкації. Ця функція проявляється ще у тому, що сприйняття об’єкта тісно взаємодіє з його відтворенням, – феномен, коли людина (як художник) додає до нього „своє”, ніби „пропускаючи” через себе, через свою душу.

3. *Стимулююча функція* полягає у тому, що під час створення та сприймання художніх світлин активізуються різні сенсорні системи (зір, кінестезична та тактильна чуттєвість), помітно підвищується емоційний стан. У процесі фотографування людина часто максимально зосереджує свою увагу, мобілізує вольові зусилля та винахідливість, прагнучи реалізувати творчий задум.

4. До попередніх функцій близька *експресивно-катарсична функція*, сутність якої полягає у тому, що вербальне і невербальне сприйняття фотографічних образів у колі емпатійних глядачів може сприяти емоційному „очищенню” („катарсису”). Додатково ця функція якісно змінює емоційний стан людини безпосередньо у процесі фотозйомки. При цьому неабияке значення має підготовка – людина протягом якогось часу може переживати збентеженість, особливо в оточенні інших. Саме це і забезпечує відчутний катарсичний ефект.

5. Важливою є також *динамічна функція* фотографії. Тобто, художня фотографія, маючи в арсеналі різні виражальні засоби (форма, колір, об’єм, контраст, композиція, перспектива, простір тощо), допомагає у формі

статичної візуалізації створювати „образи” динамічної дійсності – „зупинити мить” (за Й. Гете). Таким чином вона відтворює динаміку зовнішніх та внутрішніх змін. Зазначена функція може найповніше проявитися за наявності достатньої кількості знімків та винахідливості фотохудожника. Сучасні цифрові фотокамери дуже ефективно виконують цю функцію, нерідко наближаючи фотографію до темпоральних видів мистецтва.

6. *Значеннева функція* фотографії складається зі спроможності допомагати людині усвідомити зміст вчинків та переживань, як власних, так й інших людей. Вона може не лише „зупинити мить”, але і показати життя щодо глибини його змісту, який іноді залишається нерозкритим у повсякденному бутті. За допомогою художньої фотографії здійснюється переосмислення набутого досвіду та узгодження його з власним внутрішнім світом.

7. *Організуюча (інтегрувальна) функція* уможливорює зв’язок фотографування з наступним оформленням і сприйманням художніх знімків та координацією різних сенсорних систем, виникненням різноманітних асоціацій, формуванням нових уявлень і „поверненням” спогадів. Значну роль при цьому відіграє вибір об’єкта з огляду на систему особистісних цінностей і розвиненості творчої уяви.

8. Нині особливо актуальною вважається *інтерактивна функція* фотографії, котра активізує передусім її комунікативні можливості. У цьому сенсі художня фотографія використовується не тільки як інструмент для колективної інтерактивної „арт-терапії”, але і як мотиваційний фактор для самореалізації особистості у креативній діяльності.

Щодо використовуваних форм у художній фотографії, то їх кількість значною мірою залежить від творчої розвиненості фотохудожника (чи фотоаматора) та ще певного „озброєння” відповідною апаратурою.

Найчастіше об’єктами для перших спроб у фотозйомці стають люди (друзі, рідні, незнайомі) та краєвиди (сільські, міські, екзотичні). І лише з набуттям досвіду, передусім естетичного, коло об’єктів розширюється, а

якість та образність світлин стає досконалішою. Дослідники галузі „арт-терапії” допомагають у цьому, розробляючи відповідні тренінги та методичні рекомендації, котрі можуть успішно використовуватися у практичній діяльності як професіоналами, так і звичайними прибічниками й шанувальниками мистецтва художньої фотографії.

Серед насправді досить малочисельних науково-методичних розвідок щодо художньої фотографії на особливу увагу заслуговують праці, в яких обґрунтовано і цікаво репрезентовано цей різновид творчої діяльності та надано цінні порадами з її удосконалення. Дослідниками систематизовано тематичний зміст об’єктів для художньої фотографії, що складається з кількох груп з відповідними орієнтовними темами:

а) загальні теми: „Робота з полярностями” („Велике – маленьке”, „Красиве – потворне”, „Приємне – неприємне”, „Високе – низьке”); „Свята”; „Пори року”; „Стихії”; „Кольори навколо нас”;

б) сприйняття себе: „Лінія життя”, „Життєвий шлях”, „Спогади дитинства”, „Минуле, сучасне, майбутнє”, „Грані мого „Я”, „Рольова карта”, „Автопортрет”, „Символічний автопортрет”, „Самореклама”, „Улюблена професія”, „Мої друзі у минулому і нині”, „Почуття і стан у цей момент”, „Мої секрети”, „Мої мрії”, „Світ моїх інтересів”;

в) колектив: „Розмова”, „Спільний фотоколаж”, „Створення колективного портрета”, „Спільний творчий проект”;

г) інтеграція мистецтв: „Фотографія і вільний рух”, „Виразні жести і пози”, „Танець почуттів”, „Живі скульптури”, „Галерея образів”.

Усе це певною мірою може активізувати увагу старшокласників та стимулювати у них зацікавленість такою, безперечно, творчою діяльністю, якою є художня фотографія, а також уможливить з-поміж багатьох важливих якостей учнівської молоді набувати та вдосконалювати такі: 1) прагнення до пізнання; 2) уміння використовувати досвід інших; 3) спроможність бачити сутність явищ; 4) уміння узагальнювати та аналізувати сприйняте; 5) оригінальність мислення; 6) розкріпачення підсвідомості; 7) використання

нових, нерідко незвичайних асоціацій; 8) здатність до творчих перетворень; 9) уміння інтегруватися з власним витвором; 10) імпровізація у процесі творчого самовираження.

Підсумовуючи зазначене, можливо стверджувати, що за сучасних умов художня фотографія, інтегруючи у собі різноманітні види творчої діяльності, може бути ефективним засобом творчого розвитку зростаючої особистості та відігравати значну роль у вихованні моральної самосвідомості кожної без винятку людини.

Творчі вправи

Велике значення для ефективного виховання старшокласників під час експериментальної роботи мали творчо-розвивальні вправи. Серед багатьох із них, наприклад, такі: „Помалюємо?”; „Оригінальне використання”; „Асоціації”; „Творче життя”.

Вправа „Помалюємо?”

Виконання цієї вправи мало сприяти передусім розвитку творчого мислення, інтуїції, уяви та прояву творчого потенціалу в колективній чи індивідуальній образотворчій діяльності. При цьому слід зауважити, що суто художньо-естетична якість результатів такої діяльності не визначалась як пріоритетна, оскільки найголовнішим мало бути її змістовно-творче наповнення та вільне фантазування під час сприймання запропонованих геометричних форм.

Кожному з виконавців вправи видали по два аркуші паперу, один з яких чистий, а на іншому чорним фломастером зображено декілька різних геометричних форм. За умовами виконання завдання, фломастерами іншого кольору необхідно було „доповнити” пропоновані графічні зображення своїми „деталлями”, щоб у підсумку з’явилися або цілком упізнавані об’єкти

(предмети, явища, люди, птахи, тварини, рослини), або, завдяки добре розвиненій уяві, – зовсім фантастичні події та персонажі. Своєрідне „домальовування” мало складатися з однократно зроблених зображень, тобто без будь-якого використання гумки, коректора чи інших підручних засобів. Другий аркуш видавався тим учасникам, котрі воліли б створити цілком самостійні оригінальні композиції, використовуючи лише деякі із запропонованих графічних зображень та вводячи зовсім нові.

При цьому одним із найкращих варіантів виконання цієї вправи вважалося створення на основі зображених розрізнених геометричних форм – цілісної за композицією та сюжетом образотворчої „розповіді” (ілюстрації), яку автор або автори можуть доповнити ще й вербальною розповіддю.

На виконання зазначеного завдання відводилося 10-15 хвилин, а після його закінчення проводилася презентація створеного на імпрізований художній виставці.

Вправа „Оригінальне використання”

Ця вправа була спрямована на придумування щонайбільшої кількості різноманітних принципово можливих способів оригінального використання звичайних предметів, серед яких були, наприклад, такі:

- паперові аркуші чи старі газети;
- пусті коробки з картону;
- різні цеглини;
- автомобільні шини;
- корок для пляшок;
- лампочки, що перегоріли;
- пісок, глина, сніг або лід тощо.

Метою означеної вправи стало створення умов для використання можливостей творчого мислення її учасників (швидкість, оригінальність, гнучкість), що дозволяє тренувати ці якості, уникати шаблонності у

сприйнятті предметів та їх звичних функцій. Окрім того, така вправа дозволяє акцентувати увагу учнів на розподілі ролей у кожній підгрупі під час вирішення цих креативних завдань (тобто, хто з них – генератори ідей, хто – виконавці, або – лідери, чи ті, яких визначають як пасивних осіб).

Робота виконувалася у підгрупах по 4-5 старшокласників, час для виконання означеної вправи – 10 хвилин. Найкращий варіантом вважалася ситуація, коли для виконання цієї вправи у кожного з її учасників є ті предмети, котрі були попередньо передбачені умовами проведення такого креативного заходу.

Презентація виконаних робіт здійснювалася таким чином: кожна з підгруп називала й демонструвала свій спосіб використання обраних предметів. У підсумку назва колективно створеного оригінального «об'єкта» оцінювалася в 1 бал, а його презентація – у 2 бали.

Якщо „об'єкт” підгрупою не був представлений і внаслідок цього презентація виявлялася неможливою, то будь-яка принципово реальна та оптимальна ідея також оцінювалася в 1 бал. Водночас інша підгрупа представляла ще один спосіб, і так далі, але повтори при цьому не допускалися. У підсумку – виграла та підгрупа учасників, яка отримала найбільшу кількість балів з-посеред інших підгруп.

Під час обговорення підсумків виконаної вправи з'ясовувалися такі питання: 1) Як були розподілені ролі всередині підгруп? 2) Як були розподілені ролі всередині підгруп? 3) Хто найактивніше висував оригінальні ідеї? 4) Хто був лідером, а хто безініціативним виконавцем? 5) З якими особистісними якостями учасників пов'язаний саме такий розподіл? 6) Чи поводяться учасники так само у реальному житті?

Коли ця частина обговорення була завершена, педагоги пояснювали критерії оцінювання ефективності виконання аналогічних творчих вправ (завдань), а саме щодо: а) швидкості мислення (за числом ідей, що їх було запропоновано кожним з учасників); б) оригінальності мислення (відповідно до кількості ідей, котрі не повторювалися в інших підгрупах); в) гнучкості

мислення (за різноманітністю смислових категорій, до яких можна віднести ті ідеї). Насамкінець учасники самостійно оцінювали ефективність творчої роботи у своїх підгрупах за наведеними вище параметрами, звертаючись за необхідності до вчителя.

Вправа „Асоціації”

Цю вправу можна пропонувати для тренування творчого мислення, у нашому випадку – тренування асоціативного мислення способом пошуку неочікуваних взаємозв’язків між предметами, явищами, поняттями. При колективному обговоренні акцент має бути зроблений на порівнянні й проведенні паралелей між вправою та звичайним життям.

Спочатку учасникам були продемонстровані два предмети і запропоновано побудувати асоціативний «ланцюжок» між ними. Тобто, підібрати такі слова, які попарно логічно пов’язані між собою.

Вправа виконувалася у підгрупах по 3 особи. Коли процес побудови асоціативних „ланцюжків” було опановано всіма учасниками підгрупи, кожен із них мав продемонструвати спочатку свій варіант і за тим додати до нього „асоціативні ланцюжки” двох інших учасників, щоб утворився своєрідний „асоціативний трикутник”, в якому всі асоціації одночасно пов’язані з усіма.

Час роботи над цією вправою 4-5 хвилин. Після закінчення роботи учасники озвучили результати (групові „асоціативні ланцюжки”) та колективно з’ясували й оцінили: які з представлених асоціацій були найнезвичайнішими та найцікавішими; що у процесі виконання цієї вправи викликало утруднення і чому; в який спосіб можна ще краще розвивати творче мислення.

Для повнішого розуміння логіки виконання цієї вправи уявляється доцільним навести декілька зразків колективної побудови таких „асоціативних ланцюжків”. Наприклад: за наявності двох предметів (калькулятора та запальнички) було створено такий „асоціативний

ланцюжок”: „Калькулятор – світло – електрична розетка – замикання – пожежа – запальничка”.

В іншому прикладі фігурували: театральний бінокль та мобільний телефон. У підсумку учасниками тренінгу було створено інший „асоціативний ланцюжок”, а саме: „Бінокль – театр – трупа – друзі – спілкування – телефон”.

Вправа-гра „Творче життя”

При виконанні цієї вправи-гри було потрібно перенести розгляд проблем креативності з площини спеціально змодельованих проблемних ситуацій до сфери звичайних реалій життя.

Учасникам, об’єднаним у підгрупи по 5–6 осіб, було запропоновано взяти участь у моделюванні ситуації, яка нібито виникла у колективах різних відділів певного науково-дослідного інституту і потребує негайного й оптимального розв’язання. За умовами цієї вправи-гри старшокласники („співробітники” декількох „віртуальних відділів”) мали оперативно скласти загальний план. Кількість „відділів” могла збігатися з числом мистецько-творчих напрямів, наприклад: „образотворче мистецтво”, „музика”, „хореографія”, „художня фотографія”, „дизайн”, „поезія”, „театр” тощо. Основне завдання полягало в тому, щоб напрацьовані різними підгрупами („відділами”) рекомендації мали б і спільні постулати та, водночас, й суто специфічні відповідно до конкретного мистецького напрямку. Іншими словами, учасникам цієї вправи-гри необхідно було сформулювати такий перелік рекомендацій, який дійсно допоміг би кожному з них зробити власне життя більш творчим.

Далі організовувалося попереднє колективне обговорення різних варіантів рекомендацій „Як зробити власне життя творчим?” Представники кожної з підгруп по черзі озвучували свої варіанти зі стислими коментарями щодо його змісту. При цьому представникам кожного з „відділів” необхідно було не лише інформувати присутніх про комплекс розроблених ними рекомендацій, але й переконливо обґрунтовувати свій вибір.

У підсумку, на підставі позитивного сприйняття деяких конкретних пунктів з різних варіантів рекомендацій, широким загалом учасників визначалися основними такі з них, які, враховуючи специфіку окремих мистецько-творчих напрямів, усе ж таки ґрунтуються на головному – найефективніших підходах до творчого розвитку кожної зростаючої особистості.

4.3. Організація підготовки та проведення шкільної олімпіади з образотворчого мистецтва

Методика організації та проведення шкільної олімпіади (за аналогією й інших) передбачає дотримання певної послідовності, характерної для будь-якого творчого процесу (в педагогічній практиці вона відповідає відомій методиці КТС – колективних творчих справ).

Тобто, *на першому етапі* (постановка завдання) у формі привабливого оголошення учнів заздалегідь сповіщають про день, час, тематику та умови чергової шкільної олімпіади з образотворчого мистецтва.

До оголошення доцільно додавати й іншу інформацію (наприклад: список рекомендованої мистецтвознавчої та народознавчої літератури; перелік пропонованих для попереднього ознайомлення мистецьких творів, у тому числі: творів малярства, пісень, віршів, прислів'їв та ін.) з теми майбутньої олімпіади. Все це допоможе школярам – учасникам олімпіади згодом не лише цікаво й творчо змагатися між собою, але і продуктивно збагатити свій естетичний та пізнавальний досвід.

На другому етапі (підготовка до розв'язання завдання) в класних колективах попередньо обираються члени майбутніх команд-учасниць (кількість – від 5 до 10 членів) та їх капітани. На цьому ж етапі колективно створюються емблеми, девіз команди, розподіляються інші «ролі», плануються різні організаційні, художньо-творчі та матеріально-технічні моменти підготовки.

Природно, що результативність такого виховного заходу залежить від попередньої підготовки плану або сценарію його проведення з дотриманням всіх необхідних у таких випадках організаційних аспектів: відповідного оформлення та оснащення приміщення, дотримання певного порядку тощо.

Важливо зазначити, що за структурою така олімпіада складається з декількох окремих конкурсів (наприклад, наявність емблеми команди, її девіз та згуртованість; роль лідера – капітана команди; оптимальне використання робочого часу; оригінальність творчого задуму; відповідність колективної роботи запропонованій темі та художньо-естетична якість виконання творчого завдання; залучення інших видів мистецтва тощо) та може проводитися для школярів різного віку (початкових, середніх і старших класів).

Форми колективної образотворчої роботи на олімпіаді можуть бути різноманітними: створення панно, плакатів, великих колажів, макетів, малюнків, проектів тощо. Художньо-виражальні засоби – за довільним вибором учасників (графічні, малярські, декоративні, пластичні, дизайнерські тощо).

Зокрема, на олімпіаді за темою „Українська хата” школярі можуть обрати один із запропонованих варіантів відображення української хати: „Інтер’єр української хати”, „Екстер’єр української хати”, „Українська хата у сільському пейзажі”.

Часовий діапазон подібної олімпіади має бути оптимальним і повністю відповідати віковим особливостям учасників (наприклад, від двох до трьох академічних годин). До організаційних складників входить і запрошення до участі в роботі журі представників адміністрації школи, вчителів, членів органів учнівського самоврядування, гуртківців та учнів старших класів, які колись брали участь в аналогічних заходах. Під час проведення олімпіади члени журі мають спостерігати за перебігом творчого процесу, фіксуючи та оцінюючи його окремі ланки (за десятибальною або іншою системою).

На третьому етапі (формування задуму) відбувається урочистий вихід команд-учасниць, презентація їх емблем, девізів та детальне ознайомлення присутніх з темою, метою, завданнями й організаційними умовами такої олімпіади, про що доповідає голова або один із членів журі. А далі команди колективно обговорюють задум, основні кроки його втілення, вибирають виражальні засоби та розподіляють „ролі” серед членів команди.

При формуванні задуму корисно взяти до уваги такі змістові положення: розгляд української хати – як втілення естетичних та етичних ідеалів й острівець родинної любові; хата як джерело знань про історію та традиції українського народу; українська хата – як об’єкт для художнього відтворення у мистецтві.

На наступному, четвертому етапі (втілення задуму), командам пропонується організовано зібратись на окремому робочому місці для виконання колективної роботи.

Успіх у втіленні задуму значною мірою залежатиме від:

а) організаторських здібностей лідера учнівського гурту – його капітана;

б) згуртованості, комунікабельності, співдружності та рівня художньо-творчої підготовленості членів команди;

в) вдалого формування задуму, визначення послідовності та виражальних засобів для його втілення;

г) організованості, вправності та емоційної налаштованості команди на досягнення успіху в цій діяльності.

Створенню на цьому етапі проведення олімпіади позитивно-піднесеного настрою може допомогти неголосне звучання добре відомих мелодійних пісень про українську хату (наприклад, „Смерекова хата”, „Хата моя, біла хата”, „Прилетіла ластівка” тощо).

Після закінчення відведеного для виконання цього завдання часу, на останньому, п’ятому етапі (перевірка результатів та доопрацювання), члени

журі підбивають підсумки олімпіади, як за даними окремих конкурсів, так і за загальними результатами.

Додатково заохочуються команди, які використовували під час виконання та репрезентування своєї колективної образотворчої роботи інші види мистецтв (поезію, музику, театралізацію, а також фольклор або інші).

У фінальній частині олімпіади з образотворчого мистецтва учасники здійснюють „Коло пошани” або „Виставку пошани”, демонструючи свої творчі досягнення всім присутнім.

Завершується олімпіада урочисто, з музикою, поздоровленнями, оплесками, врученням грамот, подарунків, квітів і т.п.

Одразу після закінчення олімпіади всі створені на ній колективні художні роботи вивішуються (чи розкладаються) для масового споглядання на місцях постійних або періодичних шкільних виставок.

Як підтверджує практика, саме в такому контексті шкільна олімпіада з образотворчого мистецтва стає насправді суто естетичною подією, стимулюючи творчі потреби, спроможності та прагнення до прекрасного у кожного школяра, тобто виконує основні завдання естетичного виховання особистості.

Словник використуваних термінів і понять:

ОЛІМПІАДА (гр.) – змагання з великою кількістю учасників.

ЕКСТЕР’ЄР (фр.) – зовнішній вигляд архітектурної споруди.

ІНТЕР’ЄР (фр.) – внутрішня частина споруди, приміщення.

ХАТА (укр.) – житлова споруда, що належить до народної архітектури.

ПІЧ (укр.) – димозабірний пристрій.

ПОКУТЬ (укр.) – парадний кут у хаті.

СТІХА (укр.) – дах із соломи.

Унаочнення для проведення олімпіади:

I. ВІЗУАЛЬНО-ІЛЮСТРАТИВНИЙ БЛОК:

а) твори образотворчого мистецтва: Т. Шевченко „Вдовина хата на Україні”; В. Орловський „Хати в літній день”; М. Ткаченко „Весна”;

П. Левченко „Біла хата. Путивль”; Я. Станіславський „Хати над Дніпром”;
Г. Світлицький „Хати в місячну ніч”; М. Бурачек „Хата опівдні”;

б) художні фотографії та дитячі роботи із зображенням українських хат.

II. ВЕРБАЛЬНО-МУЗИЧНИЙ БЛОК:

а) народні прислів'я про хату: „В хаті як у віночку”; „Своя хата й своя воля”; „Невелика річ – є у хаті піч”; „Красна хата кутами, а людина ділами”; „Що хата має – тим і приймає”; „У своїй хаті й тріска помагає”; „Купуй сукню шиту, а хату криту”;

б) фрагменти із посібника з українського народознавства Л. Гавриленко „Джерело”: „Українська хата – це колиска нашого народу, де творилася його журавлина доля, де кохалися, народжували дітей, вмирали, щоб поступитись місцем прийдешнім поколінням. ... Українська хата уявляється величезною, де долівка – земля, стіни – гори і ліси, а стеля – небо з зірками. Своє походження народне житло веде від трьох первісних коренів: степової землянки чи напівземлянки, печер або напівпечер, наддніпрянських гір та поліського чи карпатського куреня, а потім зрубу. Деревина, солома і глина стали основними будівельними матеріалами. Глина – біла, жовта і червона – дала змогу зробити архітектуру хати багатобарвною. Білі стіни, коричнево-червона призьба, золота або сірувата стріха внесли в колористику села України свою надію, стриману гаму, яка доповнювала кольори землі і буйної зелені”. „Хата – мов писанка” (розписували стіни). Біла, сяюча, ласкава, вона і в негоду зберігала на своїх стінах відблиск сонця. ... Образ народної оселі пов'язується в нашій пам'яті з дитинства найвидатніших діячів української культури: Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, О. Довженка. Саме хата „була колискою українських геніїв”;

в) вірш В. Симоненка:

„Ти стоїш, не багата й не пишна,

Виглядаючи з саду в луг.

Рясний цвіт обтрусили вишні

На солом'яний твій капелюх...
Ти була мені наче мати,
Ти служила мені як могла, –
Кожна кроквочка, кожна лата
Не жаліла для нас тепла”;

г) українська коломийка „Наша хата” (в оброб. Ф. Колесси):

„Під горбочком над рікою
в нашім милім краю,
Там село моє рідненьке
Думкою вітаю.
Під горбочком у садочку,
Там моя хатина,
А в хатині тато, мама,
Вся моя родина.
Моя хатка, моя рідна,
Чом така ти мила?
Бо мені там, молодому
Щастя – доля цвіла”;

д) фрагмент пісні „Хата моя, біла хата” (муз. А. Пашкевича, сл.
Д. Луценка):

„Хата моя, біла моя,
рідна моя сторона.
Пахне любисток і м'ята,
Мальви цвітуть край вікна.
Хата моя, біла хата,
Казка тепла й доброти,
Стежка від тебе хрещата
В'ється в далекі світи...”;

е) фрагмент пісні „Смерекова хата” (муз. П. Дворського, сл. М. Бакая):
„Наснились мальви, рута, м'ята
І скрип криничний журавля,
І смерекова отча хата,
Яку давно покинув я.
Наснився сад в веснянім цвіті
Струнка смерічка край воріт
І найрідніша в цілім світі
Матуся сива на дворі...”

4.4. Педагогічний інструментарій з виховання моральної самосвідомості старшокласників

Педагогічне спостереження моральної вихованості старшокласників

Предмет спостережень може виявлятися відповідно до пропозицій С. Карпенчук та Г. Ситник:

1. *Ввічливість* – шанобливість, привітність, доброзичливість, прагнення не завдавати неприємностей іншим, готовність прийти на допомогу.

2. *Уважність* – чуйність до оточуючих, турботливість, готовність допомогти.

3. *Відповідальність і пунктуальність* – своєчасне й точне виконання своїх обов'язків, доручень, точність у справах, бережливе ставлення до часу інших людей, сумлінність, спрямованість на доведення кожної справи до завершення.

4. *Скромність* – відсутність надмірно вираженого прагнення виділитись серед оточуючих своєю зовнішністю і поведінкою, продемонструвати свої переваги й досягнення, стриманість, простота, уміння об'єктивно оцінити свій внесок у спільну справу.

5. *Тактовність* – розуміння стану іншої людини, її переживань і прагнень, почуття міри у взаєминах з людьми, здатність не нав'язувати свою думку, знайти потрібний тон у спілкуванні, необразливу форму спілкування і допомоги.

6. *Делікатність* – особлива м'якість у спілкуванні, уміння не підкреслювати помилки й недоліки оточуючих та допомагати їм виходити зі скрутного становища, не наголошуючи на своїх перевагах та не демонструючи зверхності.

7. *Чуйність* – співчутливе й щире ставлення до людей, допомога з власної ініціативи, розуміння стану й настрою іншої людини.

8. *Дисциплінованість і організованість* – дотримання правил поведінки у загальноосвітньому навчальному закладі, швидке й точне виконання вимог, розпоряджень та доручень, виправлення недоліків, узгодження своїх дій з вимогами оточення та діями інших людей.

9. *Культура мовлення* – ясність, лаконічність, виразність, грамотність, діалогічність мовлення, спокійні інтонації, уміння слухати співрозмовника, багатство словникового запасу.

10. *Культура зовнішнього вигляду* – охайність, акуратність одягу, зачіски, тіла, зібраність і підтягнутість, естетичність жестів, поз, ходи й постави, відповідність зовнішнього вигляду обставинам, наявність хорошого смаку.

Тест „Самооцінка мотивації схвалення”

(за шкалою самооцінки мотивації схвалення Д. Марлоу, Д. Крауна)

Інструкція. Уважно прочитайте кожне слово у наведених нижче судженнях. Якщо Ви вважаєте, що воно правильне і відповідає особливостям Вашої поведінки, то напишіть відповідь „так”. Якщо воно неправильне, то використайте відповідь „ні”.

1. Я уважно читаю кожную книгу перед тим, як повернути її у бібліотеку.

2. У мене немає сумнівів, коли треба допомогти будь-кому.
3. Я завжди стежу за тим, як я одягнений.
4. Удома я поводжуся за столом так, як і в їдальні.
5. Я ніколи ні до кого не відчуваю антипатії.
6. Був випадок, коли я покинув щось робити, тому що не був упевнений у своїх силах.
7. Іноді мені подобається пліткувати про відсутніх.
8. Я завжди уважно слухаю співрозмовника, хто б він не був.
9. Був випадок, коли я видумав вагому причину, щоб виправдатись.
10. Був випадок, коли я скористався необачністю іншої людини.
11. Я завжди охоче визнаю свої помилки.
12. Іноді замість того, щоб пробачити людину, я намагаюсь віддячити їй тим самим.
13. Були випадки, коли я наполягав, щоб робили по-моєму.
14. У мене не виникає внутрішнього протесту, коли мене просять про послугу.
15. У мене не виникає неприємних почуттів, коли висловлюють думку, протилежну моїй.
16. Перед тривалою подорожжю я сумлінно планую, що із собою брати.
17. Були випадки, коли я заздрив успіхам інших.
18. Іноді мене дратують люди, які звертаються до мене з питаннями.
19. Коли в людей неприємності, я іноді думаю, що вони на них заслуговують.
20. Я ніколи з посмішкою не говорив неприємних речей.

„Ключ” для обробки результатів:

„Так” – на питання 1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 14, 15, 16, 20.

„Ні” – на питання 6, 7, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19.

Загальний показник „мотивації схвалення” формується шляхом сумування всіх відповідей на питання. Чим вищий сумарний показник, тим вища мотивація схвалення і тим вища готовність людини представити себе перед іншими повністю відповідною соціальним нормам. Низькі показники можуть свідчити як про неприйняття традиційних норм, так і про надмірну вимогливість до себе.

Сумарний показник 0–6 балів свідчить про низький рівень сформованості мотивації схвалення; 7–13 – про середній рівень мотивації схвалення; 14–20 – про високий рівень.

Завдання для тренування уяви та логіки

Групі учасників пропонують розповісти якусь історію, оповідання або казку, орієнтуючись на відомий алгоритм Цицерона: «Хто? – Що? – Де? – Чим? – Навіщо? – Як? – Коли?»

Така розповідь має спиратися на одне із пропонованих запитань, щоб далі запропонувати її продовжити наступному учаснику.

Іншим варіантом може бут колективне придумування історії, при цьому хід розповіді визначається таким способом: причина, привід, сприятливі події, аналогії, порівняння, наслідки.

Тест „Наскільки Ви творча особистість?”

(відповідати слід односкладно словами „ТАК” або „НІ”)

1. Ви мрієте? (так, ні)
2. Чи багато запитань Ви ставили у дитинстві? (так, ні)
3. Чи продовжуєте Ви ставити багато запитань? (так, ні)
4. Ви згадуєте із задоволенням яскраві моменти Вашого життя (час, проведений з друзями, подорожі та т. п., а також тріумфи або провали, котрі довелося пережити)? (так, ні)
5. Чи Вам подобаються різні стилі у музиці? (так, ні)
6. Ви змішуєте чи підбираєте кольори, тканини та аксесуари, коли купуєте одяг – щоб створити власний стиль? (так, ні)
7. Чи плануєте Ви меню та приготування їжі для себе, своїх рідних або друзів? (так, ні)
8. Ви дивуєтесь складності та красі предметів та чи не хочеться Вам з'ясувати, з чого вони зроблені і як потрапили до Вашого життя? (так, ні)
9. У Вас вдома є книжки, журнали, газети, котрі Ви збиралися прочитати, але так і не зробили цього? (так, ні)
10. Чи є у Вашому житті щось таке, що Ви обіцяли собі зробити, але досі не зробили? (так, ні)
11. Чи хвилюють Вас досконалі музичні, театральні, художні твори та спортивні досягнення? (так, ні)
12. Чи погодилися б ви, аби Вас як у казці враз:
 - зробили досвідченим художником чи скульптором? (так, ні)
 - у вас з'явилися б досконалий слух та голос для співу? (так, ні)
 - ви стали б вправним та пластичним танцюристом? (так, ні)
 - зробили прекрасним оповідачем та жартівником? (так, ні)

Якщо ви відповіли „ТАК” на більш ніж половину запитань, то Ви, без сумніву, творча особистість.

Опитувальник

для самооцінки моральних якостей та визначення стану вольової
готовності старшокласників

Шановні друзі! Відомо, що успіх спілкування (в усіх ситуаціях спілкування та, зокрема, у мистецькому спілкуванні) залежить від здатності людини долати труднощі або утримуватись від небажаних учинків. Цей опитувальник допоможе вам визначити, якою мірою Ви застосовуєте вольові зусилля для регуляції спілкування.

Для цього треба відповісти на запропоновані нижче питання з максимальною об'єктивністю, використовуючи варіанти відповіді „так”, „ні” або „іноді”.

№	Зміст запитань			
		так	ні	іноді
1	Для успішної взаємодії з людьми слід володіти певними знаннями. Чи здатні Ви виділити частину свого вільного часу для того, щоб дізнатись про міжлюдські стосунки ще більше?			
2	Знання про себе та міжлюдські стосунки засвоюються не завжди легко. Чи готові Ви застосувати зусилля для того, щоб зрозуміти певний матеріал (книгу, статтю, розповідь)?			
3	Для того щоб дізнатись про певне питання, пов'язане з міжлюдськими стосунками, Вам слід скористатись бібліотекою. Чи зробите Ви це у свій вихідний день?			
	До Ваших рук потрапила книга про стосунки різних			

4	людей. Чи виділите Ви частину свого вільного часу, щоб прочитати її?			
5	Поширеним способом удосконалення комунікативних умінь є тренінги зі спілкування, які відбуваються після основних занять або у вихідні дні. Чи будете Ви їх постійним учасником?			
6	Загальновідомим є „золоте правило спілкування” – спілкуйся з людьми так, як би ти хотів би, щоб вони спілкувались з тобою. Чи докладаете Ви всіх зусиль, щоб дотримуватись цього правила?			
7	Вам запропонували взяти участь у благодійному заході. Благородна справа потребує від вас певних зусиль. Чи Ви погодитесь на пропозицію?			
8	Ви домовились про зустріч, але обставини склались так, що Вам складно потрапити на неї вчасно. Чи докладете Ви всіх зусиль, щоб не запізнитись?			
9	Ви пообіцяли свою допомогу, але виявилось, що виконання обіцянки пов'язане з рядом труднощів. Чи виконаєте Ви свою обіцянку, не зважаючи на перепони?			
10	Поняття „вихована людина” у зв'язку зі спілкуванням пов'язане з дотриманням приписів етикету, що вимагає контролю за своїми діями, або утримання від дій, які не схвалюються етикетом. Чи завжди Ви їх враховуєте, спілкуючись з іншими?			
	У Вас виникли непорозуміння з батьками. Чи			

11	докладете Ви зусиль для того, щоб зрозуміти їх точку зору, почуття, прагнення тощо і на цій основі порозумітись з ними?			
12	Вам нецікаві або незрозумілі вилучення співрозмовника. Чи готові Ви докласти зусиль для того, щоб уважно вислухати його та спробувати зрозуміти?			
13	У Вашого співрозмовника сталась радісна подія, пов'язана зі значними досягненнями у справі, в якій Ви ще не отримали вагомих результатів. Чи будете ви радіти разом з ним?			
14	Ваш співрозмовник – людина замкнена, небалакуча, „нудна”, на перший погляд. Чи спробуєте Ви його зрозуміти?			
17	Ви потрапили у конфліктну ситуацію. Чи в змозі Ви опанувати своїми почуттями настільки, щоб поглянути на неї з максимальною об'єктивністю?			
18	Спір з іншою людиною поглибився до обміну образливими зауваженнями. Чи здатні Ви перервати спір і утримуватись від образ, не зважаючи на агресивну поведінку „супротивної сторони”?			
19	Ви єдиний (єдина) серед Ваших друзів (однокурсників, колег) досягли успіху. Чи можете Ви утримуватись від проявів радості з огляду на їх проблеми?			
	У зимову пору на зупинці міського транспорту			

20	зібралась чимала група людей. Якщо Ви не увійдете до маршрутного таксі (в автобус, тролейбус) у числі перших пасажирів, що передбачає штовханину, то ризикуєте залишитись на вулиці і чекати наступний транспорт. Однак, такі дії суперечать нормам моралі і етикету. Чи готові Ви утриматись від них?			
----	--	--	--	--

Ключ до опитувальника: позитивні відповіді старшокласників („так”) розглядались як ознака високого рівня вольової готовності; відповіді „іноді” свідчили про те, що учні, хоча й схвально ставляться до необхідності вольової регуляції міжлюдських стосунків й зокрема спілкування, не завжди готові до її здійснення, і розглядались як ознака середнього рівня вольової готовності; негативні відповіді („ні”) слугували ознакою низького рівня вольової готовності до регуляції зазначених стосунків і спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Ю. А. Становление морального самосознания подростков в процессе психологического консультирования : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психолог. наук : 19.00.07 „Педагогическая и возрастная психология” / Ю. А. Алексеева. – К., 2006. – 20 с.
2. Алтухова Т. Беседы об этике и имидже / Т. Алтухова // Библиотека. – 1998. – № 2. – С. 39–41.
3. Бартошевський І. Г. Педагогія руска або наука о вихованню / Іван Григорович Барташевський. – Львів, 1890. – 392 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн.1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : наук. видання. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
5. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості / Іван Дмитрович Бех // Рідна школа. – № 1–2 (985–986). – 2012. – С. 9–12.
6. Бех І. Д. Інноваційна виховна технологія: сутнісні положення і шляхи реалізації / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2014. – № 1. – С. 12–17.
7. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні // Світ виховання. – 2007. – № 5. – с. 4–8.
8. Бодалев А. А. Психология межличностных отношений / А. А. Бодалев // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 86–89.
9. Бойбіна Ю. В. Програма „Розвиток самопізнання і впевненості в собі у дітей 10–12 років” / Ю. В. Бойбіна. – Харків : ФОП Лотох М. Г., 2007. – 81 с.
10. Виноградова Е. Б. В спорах теряется истина // Научные и технические библиотеки. – 2004. – № 5. – С. 95–102.
11. Виховні бесіди: 9-11 клас / упоряд. Л. Шелестова, Ю. Царенко. – К. : Ред. Загальнопед. газ., 2004. – 112 с.
12. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник. – К., 2003. – С. 72–86
13. Воронов В. В. Технология воспитания и личность учителя / В. В. Воронов // Шк. и пр-во. – 2003. – № 7. – С. 7–11 ; № 8. – С. 4–8.
14. Воронов В. В. Технология воспитания : пособие для преподавателей вузов, студентов и учителей / В. В. Воронов. – М. : Шк. пресса, 2000. – 96 с.
15. Гавриленко Л. А. Джерело. Посібник з українського народознавства. – Запоріжжя, 2001.

16. Главацька О. Основи самовиховання особистості : навч.-метод. посіб. / Ольга Главацька. – Київ : Кондор, 2008. – 206 с.
17. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. – Вид. друге, доп. й виправл. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
18. Грецов А. Г. Практическая психология для подростков и родителей. – СПб. : Питер, 2006. – 224 с.
19. Дятленко Н. Самоповага дітей / Н. Дятленко. – К. : Шкільний світ, 2007. – 120 с.
20. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
21. Єфремцева С. А. Тренінг спілкування для старшокласників : пер. з рос. / С. А. Єфремцева ; за ред. Ю. З. Гільбуха. – К. : Ін-т психології АПН України, 1994. – 76 с.
22. Журавська Л. М. Соціально-психологічний тренінг: розвиток якостей особистості працівників сфери туризму : навч. посібник для студ. вищих навчальних закладів. – К. : Видавничий дім „Слово”, 2006. – 312 с.
23. Золотухина-Аболина Е. В. Современная этика : учеб. пособие для студентов вузов – М. : ИКЦ «МарТ» ; Ростов н/Д : МарТ, 2005. – 416 с.
24. Іванова І. П. Энциклопедия творческих дел. – М., 1989.
25. Калацкая Н. Н. Современные методы и технологии воспитания. Конспект лекций. – Казань – 2014. – 275 с.
26. Колесса Ф. Шкільний співаник. – К., 1993.
27. Коновець С. В. Від арт-терапії до креативних освітніх технологій / Світлана Коновець // Педагогічна освіта і освіта дорослих: європейський вимір : зб. наук. пр. / [за ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало]. – К. ; Хмельницький, 2008. – С. 463–475.
28. Кукушин В. С. Теория и методика обучения. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – С. 178–181.
29. Культура і побут населення України. – К., 1993.
30. Кузьмінський А. І. Педагогіка : підручник / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К., 2004. – С. 94–116.
31. Лозовий В. О. Етика : навч. посіб. / В. О. Лозовий, М. І. Панов, О. А. Стасевська [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
32. Малахов В. А. Курс лекцій : навч. посібник. – К. : Либідь, 2004. – 384 с.
33. Мартиненко С. М. Лекції із загальної педагогіки / С. М. Мартиненко, Л. Л. Хоружа. – К., 2005. – С. 94–102.

34. Маценко В. Технологія іміджу. – К. : Главник, 2005. – 96 с. – (Психол. інструментарій).
35. Методика і практика виховної роботи // Технології виховання : науково-методичний вісник. – 2003. – № 12. – 30 с.
36. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник. – К., 2003. – 615 с.
37. Нелюба А. М. Словник образотворчого мистецтва. – Харків, 1996.
38. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології : навч. Посібник / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. І. Шпак. – К. : Просвіта, 2000. – 368 с.
39. Оржеховська В. М. Духовність і здоров'я. Години спілкування в 5-8 класах / упоряд.: Л. Шелестова, Н. Чиренко. – К. : Вид.дім „Шкільний світ” ; Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
40. Педагогический поиск / сост. И. Н. Баженова. – М., 1987.
41. Практична педагогіка виховання : посібник з теорії та методики виховання / [за заг. ред. М. Ю. Красовицького]. – К. : Плай, 2000. – 143 с.
42. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. нук. праць / за ред. Л. Л. Тovaжнянського, О. Г. Романовського. – Вип. 18 (22). – Харків : НТУ „ХПІ”, 2008. – 400 с.
43. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посібник. – Тернопіль, 2005. – 360 с.
44. Селевко Г. К. Воспитательные технологии. – М. : НИИ школьных технологий, 2005. – С. 26–67.
45. Сибирцова Г. Н. Настольная книга зам. директора школы по воспитательной работе. – Изд. 2-е, дополн. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – С. 27–30.
46. Скуратівський В. Берегиня. – К., 1987.
47. Современные технологии воспитательной работы / авт.-сост. Т. В. Панафидина [и др.]. – Волгоград : Учитель, 2009. – С. 16–17.
48. Софиенко М. Б. Правовая свобода как способ реализации индивидуальной свободы в социальной системе / М. Б. Софиенко. – Томск, 2007. – 193 с.
49. Сухарев В. А. Психология жизненного успеха / В. А. Сухарев. – Симферополь : Бизнес-Информ, 1999. – 432 с.
50. Тернопільська В. І. Від самопізнання до соціальної відповідальності : [навч. посібник] / В. І. Тернопільська ; за ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир : Поліграфічний центр ЖДПУ, 2003. – 184 с.

51. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження : [монографія] / В. І. Тернопільська. – ПП “Рута”, 2008. – 300 с.
52. Тепла О. М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Оксана Миколаївна Тепла. – К., 2008. – 240 с.
53. Український живопис: Сто вибраних творів. Альбом. – К., 1989.
54. Фіцула М. Педагогіка. – Тернопіль, 1997. – 189 с.
55. Чорна К. І. Гуманістичні засади сучасних технологій виховання / Катерина Іванівна Чорна // Педагогічний вісник. – 2013. – № 4 (74). – С. 7–10.
56. Щербань П. М. Прикладна педагогіка : навч.-метод. посібник. – К., 2002. – С. 91–109.
57. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. – К., 2002. – С. 98–124.

Науково-практичне видання

Коновець Світлана Володимирівна

Журба Катерина Олександрівна

Шкільна Ірина Миколаївна

**ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНА МЕТОДИКА
ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ**

Методичні рекомендації

Літературний редактор *Білоцерківець І.П.*

Підписано до друку 19.10.2016 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 10,23.
Зам. № 0336

Видавець і виготовлювач:
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
www.madrid.in.ua info@madrid.in.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року